

4. РУСЫФІКАЦЫЯ БЕЛАРУСКАЕ МОВЫ

4.1. Русыфікатарская палітыка¹

4.1.1. У часы царызму

Русыфікатарская палітыка ў дачыненні да Беларусі вельмі жорстка праводзілася пачаткова царызмам – заўважаецца ў публікацыі *Русыфікатарская палітыка царызму й Леніна*² на старонках часопіса „Навіны зь Беларусі”. Беларусы былі адным з самых прыгнечаных народаў царскае Расеі. Самадзяржаўны ўрад адмаўляў ім у праве лічыцца асобным народам, не прызнаваў беларускае мовы самастойнаю, праводзіў адкрытую русыфікатарскую палітыку ў адносінах да Беларусі й беларусаў, што асабліва абурала Леніна. Ён выкрыў шавіністычны прыём, згодна зь якім, пры перапісе школаў, што праводзіўся ў 1911 годзе, у графе аб мове быў забаронены падзел на беларускую, украінскую й вялікарускую мовы. Усе яны значыліся пад агульнай назвай руская мова. У адной з сваіх працаў Ленін, прывёўшы афіцыйныя дадзеныя аб колькасці вялікарусаў, украінцаў, палякаў і беларусаў, сьцьвярджаў непатрэбнасць агульнадзяржаўнае мовы, якая магла стаць яшчэ адным сродкам прыгнёту й русыфікацыі. Зьвяртаў увагу на тое, што дзяржаўная статыстыка знарком заніжала колькасць беларусаў, залічаючы праваслаўных беларусаў да расейцаў, а каталікоў – да палякаў. Згодна з даследаваньнямі Леніна, у 1914 годзе беларусы складалі 6% ад усяго насельніцтва Расеі – паводля часопісе „Навіны зь Беларусі”.

У 1960 годзе на старонках „Бацькаўшчыны” паявілася цыклічная рубрыка Яна Станкевіча пад назовам *Зь гісторыі русыфікацыі Бе-*

¹ Шырокі аналіз уплыву расейскае мовы на беларускую ў розныя гістарычныя эпохі праводзіцца ў артыкуле: Сяргей Запрудскі, *Беларуская мова ў яе кантактах з расійскай: у цісках аднімальнага білінгвізму*, у: *Лётарыс* 50 (2003) 1, с. 73-84.

² *Русыфікатарская палітыка царызму й Ленін*, у: „Навіны зь Беларусі”, № 24 (143), Нью-Ёрк, 31 сьнежня 1969, с. 4.

ларусі³. Аўтар паведамляе, што гэта агляд дзвюх працаў: Канстанціна Пушкарэвіча й Аляксандра Цьвікевіча. Першая зь іх мала даступная беларускім чытачом, а другая зусім недаступная; частка яе друкавалася ў менскім часопісе „Польмя”, а цэласць выйшла ў 1929 годзе ў Менску асобнай кнігаю пад назовам *Западно-руссизм*. Кніга адразу была канфіскаваная. Аўтар кнігі, Аляксандар Цьвікевіч, які паходзіў зь Берасьця, у 1930-х гадох быў арыштаваны расейскімі камуністамі.

Дасьледаваны Пушкарэвічам эпизод зь гісторыі русыфікацыі Беларусі (*Эпизод из истории русификации Белоруссии*, а гаворачы больш дакладна – яе часткі *Преобразование духа народности*) адносіцца да 30-х гадоў XIX стагодзьдзя, пасля Студзеньскага паўстаньня 1830-1831 гадоў. Датычыць ён тае часткі Беларусі, якая, у выніку падзелаў Рэчы Паспалітай, апынулася ў складзе Расеі. На пачатку аўтар сьцьвярджае, што формула Пушкіна *Славянскія ручаі выльюцца ў расейскім моры* сталася баявым лёзунгам рэакцыйных колаў расейскага грамадства ў славянскім пытаньні.

Высокія расейскія адміністратары ў Беларусі ня ведалі ні яе жыхароў, ні мовы. Таксама беларусы не разумелі расейскае мовы. З паведамленьня Міністэрства Ўнутраных Справаў вынікае, што „камітэт пастанавіў 18 кастрычніка 1832 г. з прычыны масавых уцёкаў з войскаў, стаячых у Беларусі, выпіскі з справаў пра дэзэртыраў перакласці на мовы нямецкую, польскую і беларускае нарэчча польскае мовы”⁴.

Згодна з шматлікімі праектамі рэфарматараў Беларусі, трэба было зьмяніць у ёй народны дух. Дзеля гэтага мелі служыць: рэформа асьветы, увядзеньне расейскае мовы, цывільнае й крымінальнае расейскае судовае працэдуры, скасаваньне царкоўнае вуніі, прыцягненьне шляхам ільготаў і прывіляяў у Беларусь чыноўнікаў з расейскіх губэрняў ды, на канец, калянізацыя беларускіх губэрняў расейцамі.

У далейшай частцы артыкула Я. Станкевіч знаёміць з публікацыяй Аляксандра Цьвікевіча пад назовам „*Западно-русская*” школа і яе прадстаўнікі. „Западно-руссизм” бярэ свой пачатак з часоў Кацярыны II, якая імкнулася да таго, каб паміж Беларусяй і Расеяй зьнікла мяжа адрозьненьня, ды каб беларусы сталіся душою й сэрцам рускімі. Наступным этапам русыфікацыі была пара Мікалая I, а ейнае кра-

³ Я. Станкевіч, *Зь гісторыі русыфікацыі Беларусі*, у: „Бацькаўшчына”, Мюнхэн, № 3 (487), 17 студзеня 1960, с. 1-3; № 4 (488), 24 студзеня 1960, с. 2-3; № 5 (489), 31 студзеня 1960, с. 2-3; № 6 (490), 7 лютага 1960, с. 2-3; № 7 (491), 14 лютага 1960, с. 2-3.

⁴ Тамсама, № 3 (487), с. 1.

саваньне прыпадае на час Мураўёва. Адным з найбольш яркіх праяваў „западно-русской” школы была дзейнасьць часопіса 60-70-х гадоў XIX стагодзьдзя „Вестник Западной России” ў Вільні, куды пераехаў з Кіева галоўны рэдактар Ксенафонт Гаворскі ў 1864 годзе на запрашэньне Міхаіла Мураўёва. Гаворскі дзейнічаў у накірунку забароны ўжываньня беларускае мовы ў школах і царкоўных казаньнях, у тым ліку й каталіцкіх. Як і расейская адміністрацыя ў Беларусі, „Вестник” даводзіў, што народныя школы ў Заходнім Краі гэта найпрасцейшы спосаб да яго абрусеньня. Апрача гэтага на старонках часопіса йшла прапаганда, што асьвета шкодная ніжэйшым сьляям грамадства. Калі ў расейскага ўраду зьявіўся праект адчыніць у Вільні расейскую праваслаўную сэмінарыю, то К. Гаворскі выступіў супраць гэтага, аргумэнтуючы наступным чынам:

„Згрупаваньне ў гэтай акадэміі студэнтаў із заходня-рускіх губэрняў, у тым ліку былых вуніяцкіх сэмінараў, шкодна адбілася б на іх узгадаваньню ў сэнсе сучаснага ачышчэньня расійскае мовы ад мясцовых правінцыялізмаў і беларускага акцэнту, ад чаго яны, будучы туташнімі ўрадзімцамі, ня могуць пазбавіцца ў мясцовых сэмінарах. Калі пазбавіць іх сувязі із студэнтамі – урадзімцамі вялікарускіх губэрняў, яны ня здолеюць працягца «істинно-русским духом», расійскім праваслаўем і расійскімі звычаямі”⁵.

Гэты аргумэнт прычыніўся да таго, што акадэмія не была адчынена.

Пры Мураўёве ў Беларусі запанавала расейскае войска, паліцыя, жандармэрыя, расейскія ўраднікі й расейская мова. Пачалося змаганьне за душу беларускага насельніцтва, за ягоную веру й будучыню, змаганьне шляхам штучнага насыленьня расейскіх настаўнікаў, кніг, адкрыцьця расейскіх кнігарняў, школ і бібліятэк.

У „западно-русской” школе цэнтральнае месца займаў Міхаіл Каяловіч, які рупіўся аб тым, каб людзі адмовіліся ад ідэалаў вялікае Польшчы, каб адхінуліся ад тварэньня польскае культуры на беларускіх землях ды наспрыялі адзінству беларускіх земляў з Расеяй. У 70-х гадох XIX стагодзьдзя зьявілася група мясцовых людзей, такіх як Францішак Багушэвіч – бацька беларускага нацыянальнага адраджэньня, Іван Насовіч – аўтар вялікага *Слоўніка беларускае мовы*, якія адмовіліся службыць польскасьці, але не пачалі службыць і расейскасьці, а толькі ўсе свае сілы аддалі беларускай ідэі. У 80-х гадох

⁵ Тамсама, с. 3.

адзначалася шпаркае разьвіцьцё беларускае этнаграфіі й павелічэньне цікаўнасьці да беларускае народнасьці, як аб'екту навуковага вывучэньня. У Менску з 1887 году пачала дзейнічаць група інтэлігентаў, адданных беларускай справе, між іншым, паэт Ян Неслухоўскі і будучы гісторык Мітрафан Доўнар-Запольскі, пачаў таксама выдавацца часопіс „Гоман”, які дамагаўся аўтаноміі Беларусі.

М. Каяловіч асуджаў беларускі сэпаратызм, ня маючы, у прынцыпе, нічога супраць таго, каб просты народ размаўляў па-беларуску, але каб інтэлігенты карысталіся беларускай мовай – дык гэта, на думку Каяловіча, недапушчальна. Павінны яны размаўляць па-расейску. І так Каяловіч прыйшоў да найважнейшае ідэі „западно-русызма” – да ідэі славянафільства. Славянафілы, а прынамсі іх частка, не супраціўляліся дасьледаваньню, а нават і прызнаваньню гістарычнае апычонасьці Беларусі, толькі пры ўмове, што сучаснае ім культурнае жыцьцё Беларусі будзе вялікарускім. Разам з тым была ўпершыню сфармуляваная тэза аб вялікай магутнай Расеі.

Я. Станкевіч адзначае, што паміж беларусамі й расейцамі не існуе адзінства нацыянальных каранёў, таму што беларусы балцка-славянскага паходжаньня, а расейцы напластаваліся на угра-фінскі субстрат. Фундамэнтам адзінства Беларусі з Расеяй было толькі праваслаўе. І таму М. Каяловіч безупынку спасылаўся на беларускую царкоўную гісторыю.

Як „западно-русы”, гэтак і расейская адміністрацыя ўважалі, што абрусіць Беларусь можна толькі прапусьціўшы новае пакаленьне праз расейскія школы, настаўніцкія сэмінарыі ды інстытуты. І сапраўды, бальшыня ўзгадаванцаў расейскіх настаўніцкіх сэмінарыяў становілася на русыфікатарскі шлях, але здараліся выняткі. У Віленскім Інстытуце ўсе мелі права карыстацца архівамі ў вялікай публічнай бібліятэцы ды ў музэі. Вучні прымалі ўдзел у дасьледаваньні й аглядзе гістарычных дакумэнтаў, дзякуючы якім яны пачыналі разумець беларускую мінуўшчыну ды вялікае значэньне прасьветнікаў Беларусі, як і значэньне дзяржаўнага статусу старабеларускае мовы. І гэта сталася адной з прычынаў неажыцьцяўленьня спадзеваў „западно-русов” – адзначае Ян Станкевіч⁶.

А. Цьвікевіч прывёў праграму абрусеньня Беларусі, фрагмэнты зь якой былі перадрукаваныя Я. Станкевічам на старонках „Бацькаўшчыны”. Гэтая праграма была ясна выказана ў „Новом Времени” ідэолягам русыфікатараў Сяргеям Салаўёвам. Згодна зь ёю, мясцовым

⁶ Тамсама, № 6 (490), с. 2.

ураджэнцам было забаронена займаць пасады – у школах вышэй 5 класы, а ў царкве – вышэй сятара. Гэтая праграма была прынятая расейскім урадам⁷.

Напрыканцы XIX стагодзьдзя вонкавае праяўленьне „западно-руссизма” ў Беларусі было дваістае: з аднаго боку, да яго шэрагаў належала вялізная колькасць дробных ураднакаў-русыфікатараў, якія жылі адзіным жаданьнем захаваць сваё службовае месца, а з другога боку – невялічкі лік гурткоў „западно-руских” культурнікаў у беларускай правінцыі, якія працягвалі традыцыі М. Каяловіча. У сталічнай Вільні расейская адміністрацыя ставілася да іх блага. А. Цвікевіч звяртае ўвагу на „западно-русского” публіцыста Ўладзіміра Стукаліча, які стараўся ў сваіх публікацыях перадаць расейцам захапленне беларускай прыродай, пісаў пра прыродныя здольнасьці беларускага народу, зь якога выйшла шмат геньяльных і таленавітых людзей, пачынаючы з Францішка Скарыны, Сымона Полацкага, а канчаючы Тадэвушам Касцюшкам, Адамам Міцкевічам, Станіславам Манюшкам і Міхалам Глінкаю. Сьведчаньнем беларускага народнага генья – пісаў Стукаліч – зьяўляецца славыта *Статут Літоўскі*, зь якога Аляксей Міхайлавіч сьпісаў сваё расейскае „уложение”. Аднак, як ні стараліся „западно-русы” пераканаць расейскі бок шанаваць іх і ставіцца з павагаю да іх нароўні з расейцамі, нічога з гэтага не выходзіла. Аўтар апісвае мізэрнае палажэньне „западно-руских” культурнікаў, якія працавалі над беларускай этнаграфіяй альбо старыной⁸.

Невыразнае становішча „западно-русов” працягвалася і ў пачатку XX стагодзьдзя. Русыфікацыя Беларусі адбывалася такімі ж узмоцненымі тэмпамі, што й раней, ды ахоплівала ўсе бакі беларускага жыцьця. Аднак роля „западно-русов” як аднаго з элемэнтаў гэтай русыфікацыі была па-старому марнай. Зьмену прынесла рэвалюцыя 1905 году. Рэакцыя 1906-1907 гадоў, задушэўшы рэвалюцыю ў крыві шыбеніцаў і катаржных ссылак, з асаблівай уважлівасьцю паставілася да тых, хто захаваў вернасьць цару, хто не хацеў развалу й гібелі вялікае імперыі. У Беларусі гэтымі людзьмі былі „западно-русы”, што здаўна вялі змаганьне за суцэльнасьць і магутнасьць вялікае Расеі. З „западно-руссизмом” вострую барацьбу вялі беларускія адраджэнцы. У гэтай барацьбе „западно-руссизм” выкарыстоўваў усе магчымыя сродкі: царкоўны амбон, прафэсарскую катэдру, паліцыю, суд, афіцыйныя выданьні, брацкія лісткі й школьныя падручнікі.

⁷ Тамсама, с. 3.

⁸ Тамсама, № 7 (491), с. 2-3.

Усюды йшла прапаганда таго, што беларускі нацыянальны рух – гэта польская інтрыга, выдумка ворагаў Расеі. І ўсё ж, нягледзячы на гэта, беларускі нацыянальны рух пашыраўся й займаў усё новыя пазыцыі.

Некаторыя з прадстаўнікоў „западно-русской” школы адчувалі яе слабасць і блізкі канец. Так, прыкладам, Аляксей Сапуноў, чытаючы ў Віцебскай Навуковай Архіўнай Камісіі лекцыю на тэму *Белоруссия и белоруссы*, заклікаў Беларусь да самавызначэння, да нацыянальнага ўсведамлення, да новай адроджанай будучыні, якая ў руках саміх беларусаў. Еўдакім Раманаў, даведаўшыся пра заснаванне сярод беларускага студэнцтва Беларускага Навукова-Літаратурнага Гуртка, вітаючы ягоных ініцыятараў, заклікаў найперш ратаваць творы душы роднага народу. Яшчэ больш выразна праявілася набліжэнне Раманава да беларускасці ў ягонай адове пра *Беларускую дудку* Францішка Багушэвіча. У тым часе, калі Яўхім Карскі ўбачыў у творчасці Багушэвіча трапную праклямацыю ў лацінскім духу з мэтай вызваць смуту ў рускай сям’і, то Раманаў *Прадмову* Багушэвіча, у якой заклікаў ён беларусаў не цурацца свае мовы, назваў цёплай і паставіўся да яе прыхільна.

4.1.2. У савецкі пэрыяд

Газэта „Беларус”, пішучы пра русыфікацыю беларускае мовы, адклікаецца да працы У. Леніна з канца 1913 году *Крытычныя зацемкі на нацыянальным пытанні*:

„Той не марксісты, той навет не дэмакрат, хто ня прызнае раўнапраўя нацыяў і моваў, не змагаецца з усякім нацыянальным прыгнечаннем або нераўнапраўем”⁹.

Аўтар публікацыі параўноўвае гэтыя словы з рэальным станам нацыянальнае палітыкі ў Савецкім Саюзе. Піша, што ў БССР, як і ў іншых саюзных рэспубліках, няма афіцыйнае забароны ўжывання або абмежавання нацыянальнае мовы, аднак гэтая свабода карыстацца роднай мовай у грамадскім і культурным жыцці „практычна цалкам падмененая строгім партыйным рэглямантаваннем на карысць расейскае мовы й ейнага ўпрывілеявання за кошт беларускае мовы”¹⁰.

⁹ Дзівасіл, „Савецкая мова” – падарак Масквы на ўгодкі СССР, у: „Беларус”, № 182, Нью-Ёрк, чэрвень 1972, с. 1.

¹⁰ Тамсама.

У якасьці прыкладу гэтага рэглямантаваньня Дзівасіл прыводзіць:

- адсутнасьць дазволу на выхад спецыяльных і галіновых часопісаў,
- выдавецкую палітыку, калі з усяе кніжнае прадукцыі ў БССР на беларускую мову прыпадала 20% кніг, а на расейскую – 80%,
- перавод на расейскую мову амаль усіх тэатраў (з 13 толькі 3 працавалі на беларускай мове),
- перавод навучаньня ў школах і вышэйшых навучальных установах на расейскую мову – на беларускай мове працавалі толькі вясковыя школы ды катэдры беларусістыкі ў ВНУ,
- выхад бальшыні падручнікаў у расейскай мове, адступленьне ад экзамену па беларускай мове пры паступленьні ў ВНУ,
- перавод на расейскую мову цэлага справаводзтва.

Гэта ўсё прычынілася да таго, што расейская мова сталася другой дзяржаўнай мовай у Беларусі з выразнай тэндэнцыяй стацца першай і адзінай мовай беларускага народу.

На старонках „Запісаў” была зьмешчаная грунтоўная публікацыя Станіслава Станкевіча пад назовам *Русыфікацыя беларускае мовы ў БССР і супраціў русыфікацыйнаму працэсу*¹¹. Аўтар адзначае, што працэс зьліцьця ўсіх народаў у Савецкім Саюзе праводзіўся вылучна на расейскай нацыянальнай базе, што азначае працэс усебаковае русыфікацыі ўсіх нерасейскіх народаў, у тым ліку й беларускага народу ды ягонае мовы.

„Узьнятая яшчэ ў пачатку 30-х гадоў кампанія супраць беларускае мовы ў БССР і палітыка ейнае русыфікацыі знайшлі сваё найшырэйшае сканкрэтызаваньне ў выдадзенай у 1931 годзе пад рэдакцыяй дырэктара Інстытуту Філязофіі Беларускай Акадэміі Навук акадэміка С. Я. Вальфсона й пры галоўным ягоным аўтарстве кнізе «Навука на службе нацдэмаўскай контррэвалюцыі». Практычным завяршэньнем першае фазы гэтае кампаніі сталася ўрадавая пастанова Савету народных камісараў БССР з 28 жніўня 1933 г. «Аб зьменах і спрашчэньні беларускага правапісу», якая, аднак, датычыла ня толькі правапісу, але й фанэтычных ды марфалягічных асаблівасьцяў беларускае мовы»¹².

¹¹ Станіслаў Станкевіч, *Русыфікацыя беларускае мовы ў БССР і супраціў русыфікацыйнаму працэсу*, у: „Запісы”, кн. I, Мюнхэн 1962, с. 89-137.

¹² Тамсама, с. 89.

Для абгрунтавання моўнай палітыкі выкарыстоўвалася абавязваючая ў СССР да 1950 году лінгвістычная тэорыя акадэміка Мікалая Мара пра паўстаньне й разьвіцьцё моваў.

„Паводля гэтае тэорыі, мова – гэта клясавая зьява, і на працягу ўсяе гісторыі адбываецца рэвалюцыйны працэс скрыжоўваньня моваў, які вядзе да поўнага іхнага зьліцьця ў вадну мову на ўсім сьвеце”¹³.

Напрыканцы 1950 году тэорыя Мара была адкінутая Сталінам, як ненавуковая й вульгарызатарская. Узамен была ўсанкцыянаваная ім новая моўная тэорыя аб будучай інтэрнацыянальнай сусьветнай мове. Ніякіх сумневаў не пакінуў М. Каммары, што гэтай мовай павінна стацца расейская мова. Заўважыў ён, што для часткі малых нацыяў, плямяў і народнасьцяў расейская мова ўжо сталася ня толькі сяродкам міжнацыянальных лучнасьцяў, але й роднай мовай¹⁴.

С. Станкевіч адзначае, што расейская мова знаходзіцца ў вынятковым палажэньні, якое, практычна, дае ёй поўную гегемонію над усімі іншымі мовамі народаў Савецкага Саюзу, а тэарэтычны прынцып узаемнага ўзбагачэньня моваў на практыцы зводзіцца да аднабоковага ўзбагачэньня нерасейскіх моваў асаблівасьцямі расейскае мовы, а не наадварот. Гэтая прывілеяваная сытуацыя расейскае мовы найчасьцей абгрунтоўваецца тым, што:

„1. Расейская мова «па свайму багацьцю, па грандыёзнаму значэньню тых каштоўнасьцяў, што створаны на гэтай мове, займае адно зь першых месца сярод вядучых моваў сьвету і ня можа не аказаць уплыву на другія мовы нашага Саюзу»¹⁵.

2. Расейская мова «займае асобнае месца сярод іншых моў. Зьяўляючыся мовай вялікага рускага народу, які аказвае нябачаны ў гісторыі прагрэсыўны ўплыў сваёй культурай на культуру іншых народаў, які вывёў гэтыя народы нашай краіны на шлях сацыялізму, згуртаваўшы іх у вадзіную, моцную, многанацыянальную сямю, руская мова ў вышэйшай ступені ўзьдзейнічае на нацыянальныя мовы»¹⁶.

3. Як запісана ў новай Праграме КПСС, «працэс дабравольнага вывучэньня, побач з роднай мовай, рускай мовы мае пазытыўнае

¹³ Тамсама, с. 90.

¹⁴ Тамсама, с. 91.

¹⁵ Тамсама, спасылка на: М. І. Крукоўскі, *Рускі лексічны ўплыў на сучасную беларускую літаратурную мову*, Мінск 1958, с. 5.

¹⁶ Тамсама, спасылка на: М. І. Крукоўскі ў калектыўнай кнізе *Фарміраванне і разьвіцьцё беларускай сацыялістычнай нацыі*, Мінск 1958, с. 122.

значэнне, дзеля таго што гэта дапамагае ўзаемнай абмене дазнаннем і далучэннем кожнай нацыі й народнасці да культурных дасягненняў усіх іншых народаў СССР і да сусветнай культуры. Руская мова фактычна стала агульнай мовай між-нацыянальных лучнасцяў і супрацоўніцтва ўсіх народаў СССР»¹⁷.

4. Цяпер расейская мова «стала ўзапраўды другой роднай мовай народаў, што насяляюць тэрыторыю Савецкага Саюзу, і як такая, жывіць і ўзбагачае сабой мовы гэтых народаў»¹⁸. Пры гэтым «для часці малых нацыяў, плямён і народнасцяў расейская мова ўжо цяпер стала ня толькі сродкам міжнацыянальных зносінаў, але й роднай мовай... Паводле дадзеных перапісу насельніцтва 1959 году, звыш 10 мільёнаў насельніцтва нерасейскага паходжання назвалі расейскую мову сваёй роднай мовай»¹⁹.

С. Станкевіч піша, што рэалізацыя бальшавіцкай моўнай палітыкі ў БССР, падобным чынам як і ў іншых нацыянальных рэспубліках, праводзілася адначасова ў двух кірунках, з гэтымі былі поўна вядомыя беларускае мовы:

- у кірунку звужэння сферы ўжывання беларускае мовы ў публічным жыцці ды замены яе расейскай;
- у кірунку ўсебаковае русыфікацыі яшчэ дапушчанай да публічнага ўжывання беларускай літаратурнай мовы.

Афіцыйнае прызнанне расейскае мовы ў якасці другой дзяржаўнай мовы прывяло да несумненнай перавагі расейскае мовы над беларускаю ў публічным жыцці БССР. Перш за ўсё гэтая гегемонія расейскае мовы праявілася ў школьнай практыцы. Паводле афіцыйных дадзеных, у Беларусі ў гадах 1955/1956 95% школаў вяло навучанне ў беларускай мове, а толькі 5% – у расейскай. Аказалася аднак, што гэтыя дадзеныя нерэальныя, паколькі былі апублікаваныя на падставе афіцыйнага назову школаў. Тым часам беларускія з назову школы ў велізарнай большыні вялі навучанне па-расейску, з выключэннем толькі заняткаў па беларускай мове й літаратуры²⁰.

У канцы 1958 году сесія Вярхоўнага Савету СССР прыняла закон *Аб умацаванні сувязі школы з жыццём і далейшым развіццём народнай асветы ў СССР*. Сьледам за гэтым былі прынятыя адпаведныя законы і ў саюзных рэспубліках. Гэты закон у БССР быў пры-

¹⁷ Тамсама, с. 91-92, спасылка на: „Правда”, 2 лістапада 1961.

¹⁸ Тамсама, с. 92, спасылка на: М. І. Крукоўскі, *Фарміраванне і развіццё беларускай сацыялістычнай нацыі*, Мінск 1958, с. 122.

¹⁹ Тамсама, спасылка на: М. Каммари, *Строительство коммунизма и развитие национальных языков*, „Политическое самообразование”, № 4, 1960, с. 75.

²⁰ Тамсама, с. 93.

няты ўжо на пачатку 1959 году. У 11 артыкуле II разьдзелу гаворыцца, што навучаньне ва ўсіх школах БССР ажыццяўляецца ў роднай мове вучняў. Бацькі маюць пастанаўляць, у школу зь якой мовай навучаньня аддаваць сваіх дзяцей. Навучаньне расейскае мовы ў школах зь беларускай мовай навучаньня, а таксама навучаньне беларускае мовы ў школах з расейскай альбо іншай мовай навучаньня праводзілася згодна з жаданьнем вучняў і іхных бацькоў.

На думку С. Станкевіча, у сытуацыі, калі бацькі вучняў знаходзіліся ў поўнай залежнасьці ад партыйных органаў і прафсаюзных арганізацыяў, пакіданьне за імі выбару мовы навучаньня фактычна зводзілася да перадачы вырашэньня партыйным і прафсаюзным органам, якія, як правіла, давалі прышынства расейскай мове. Сапраўднае палажэньне беларускае мовы знаходзілася ў поўнай супярэчнасьці з прапагандовымі заявамі афіцыйных савецкіх дакумэнтаў аб свабодным разьвіцьці й раўнапраўі ўсіх моваў народаў Савецкага Саюзу. З другога боку, супраціў інтэлігенцыі – гэта бясспрэчны доказ, што дэградацыя беларускае мовы на карысьць расейскае праводзілася насуперак жаданьням і волі беларускага жыхарства²¹.

Гегемонія расейскае мовы гэтак жа выразна, як у школьніцтве, праяўлялася таксама ў выдавецкай справе. С. Станкевіч прыводзіць статыстыку выданьняў у БССР у беларускай і расейскай мовах за гады 1954-1960. Вынікае зь яе, што:

„Калі паводля назваў кнігаў у расейскай мове выдаецца куды болей, чымся ў беларускай, дык агульны іхны тыраж у беларускай мове значна большы, чымся ў расейскай мове. Што-ж да газэтаў, дык іхная колькасьць у беларускай мове амаль у чатыры разы большая, чымся колькасьць газэтаў у расейскай мове. Затое агульны тыраж выдаваных газэтаў у расейскай мове мала ўступае агульнаму тыражу ў беларускай мове, а за некаторыя гады тыражы ў вабедзьвюх мовах блізу роўныя. За два апошнія гады (1959 і 1960) агульны гадавы тыраж газэтаў у расейскай мове ўжо перавышае тыраж у беларускай мове. Што-ж датычыцца часапісаў, дык маем зусім адваротную зьяву: у беларускай мове за шэсьць апошніх гадоў іх выдавалася спачатку ўдвая, а паслей амаль утрая меней, чымся ў расейскай мове, затое іхны тыраж за ўсе гады быў больш як удвая вышэйшы за тыраж у расейскай мове”²².

²¹ Тамсама, с. 96-97.

²² Тамсама, с. 97-98.

Пры гэтым нельга забываць пра расейскую літаратуру й прэсу, якая выдавалася ў Расеі й залівала беларускі рынак.

Абапіраючыся на *Летанік друку БССР*, Станіслаў Станкевіч піша, што аб прысьпешаных русыфікацыйных тэмах найлепей можа сьведчыць факт, што яшчэ ў гадох 1930-1935, калі пачаўся працэс русыфікацыі беларускае мовы, у БССР выдавалася ў сярэднім 85% кніг у беларускай мове, а ў расейскай толькі 5%²³.

Беларускі эміграцыйны дасьледнік робіць наступную выснову:

„Расейская мова, якая афіцыйна ўспрымалася як мова міжнацыянальных лучнасьцяў ды другая родная мова ўсіх народаў, фактычна сталася першай мовай у грамадзкім, палітычным, адміністрацыйным і навет культурным жыцьці БССР. Беларуская-ж мова, выціснутая на задні плян і дапушчаная фактычна да выконваньня адно падсобных ці пабочных і часткова паказальна-прапагандовых функцыяў”²⁴.

У антыбеларускай кампаніі ў галіне мовы на пачатку 30-х гадоў беларуская інтэлігенцыя абвінавачвалася ў асноўным у тым, што яна рупілася пра чысьціню роднае мовы й абараняла яе перад русыфікацыяй. Сьведчаньнем гэтага можа быць выказваньне акадэміка Вальфсона, які ў 1931 годзе пісаў:

„Адным з паважнейшых заданьняў, якое паставілі перад сабой нацдэмаўскія пурыстыя, было вытрузіць зь беларускае мовы ўсякія элемэнтны расейскае мовы. Яны выганялі сотні агульна прынятых, арганічна ўрослых у беларускую мову расейскіх словаў. Яны карчавалі ўсё тое, што іх выябражэньню здавалася, як «русьсызм»”²⁵.

Таксама ва ўступе да ўрадавага дэкрэту *Аб зьменах і спрашчэньні беларускага правапісу* з 1933 году гаварылася:

„Нацыянал-дэмакратызм імкнуўся ўсімі мерамі й спосабамі адарваць беларускую літаратурную мову ад мовы шырокіх беларускіх працоўных мас, стварыў штучны бар'ер паміж беларускай і рускай мовамі і засьмечваў беларускую мову рознымі сярэдня-вяковымі архаізмамі і буржуазнымі вульгарызмамі”²⁶.

²³ Тамсама, с. 99.

²⁴ Тамсама, с. 99-100.

²⁵ Тамсама, с.102, спасылка на: „*Навука*” на службе нацдэмаўскай контррэвалюцыі пад рэдакцыяй С. Я. Вальфсона, т. I, Мінск 1931, с. 125.

²⁶ Тамсама, спасылка на: *Беларуская Граматыка* Т. Ломцева, Менск 1935.

Часопіс „Барацьба” паведамленьем пра ўзмоцненую русыфікацыю²⁷ зарэагаваў на выказваньне міністра асьветы Савецкага Саюзу Пракоф’ева на Ўсесаюзнай Навуковай Канфэрэнцыі пад назовам *Расейская мова – мова дружбы й супрацоўніцтва народаў СССР*. У гэтай прамове Пракоф’еў падкрэсьліў, што прыложыць высілкі, каб „дабравольна” прынятая расейская мова сталася міжнацыянальнай мовай паразуменьня народаў Савецкага Саюзу. Гэты чарговы загад „дабравольнага” прыняцьця расейскае мовы, які разышоўся па ўсіх рэспубліках Савецкага Саюзу, стаў сыгналам да зьнішчэньня нацыянальных моваў народаў СССР, у тым ліку й беларускае мовы – адзначаецца ў публікацыі.

Аналізам русыфікатарскае палітыкі Масквы заняўся П. Залужны²⁸. Зьвярнуў ён увагу на прыняты Вярхоўным Саветам БССР 8 красавіка 1959 году закон *Аб умацаваньні сувязі школы з жыцьцём і далейшым разьвіцьцём сыстэмы народнай адукацыі*, а ў прынцыпе – на два артыкулы: 11 і 47. У першым зь іх сьцьвярджалася пра выбар бацькамі мовы навучаньня сваіх дзяцей, а ў другім рэч ішла аб узьняцьці ролі вышэйшых навучальных устаноў. Аўтар публікацыі заўважае, што ў БССР-аўскіх сярэдніх палітэхнічных школах і ў вышэйшых навучальных установах мовай навучаньня зьяўляецца не беларуская мова, але расейская. Гэта, з аднаго боку, выклікана практычным чыньнікам – вучні й бацькі выбіраюць школы з расейскай мовай навучаньня, каб у будучыні не давучвацца расейскай мове, якая авалодала ўсімі галінамі жыцьця. З другога ж боку, толькі фармальна існуе свабода нацыянальнага жыцьця, а функцыю дзяржаўнае мовы цалкам пераняла мова расейская, якая прапагуецца й насаджваецца ўсякімі магчымымі спосабамі.

„Гэта, ведама, ня можа ня ўздзейнічаць на паводзіны, псыхіку й прытарнаваньне савецкага грамадзтва да тае ці іншае нацыянальнасьці. Ня трэба таксама забывацца на тыя варункі, у якіх жылі Беларусы на працягу шматлікіх стагодзьдзяў: перш польшчына, пасля расейшчына й прысутнае ім нацыянальнае прыгнечаньне, якое йснуе й да сёньняшняга дня. У такіх абставінах даволі цяжка вырабляецца нацыянальная сьведомасьць народу,

²⁷ *Узмоцненая русыфікацыя*, у: „Барацьба”, №№ 87-88, Штутгарт, студзень – жнівень 1979, с. 17.

²⁸ П. Залужны, *Да русыфікатарскай палітыкі Масквы*, у: „Бацькаўшчына”, № 18 (454), Мюнхэн, 3 траўня 1959, с. 2-3.

але затое даволі лёгка ўпіваецца ў гэтым народзе комплекс ніжэйшасці й так званая «гонка» за «вышэйшай» культурай»²⁹.

Узяўшы ўсё гэта пад увагу, прыходзіцца канстатаваць, што такія адносіны да выхавання народу ня толькі ўзаконьваюць стан русыфікацыі ў краіне, але й паглыбляюць яго.

„Усе бальшавіцкія дэкларацыі аб раўнапраўнасці гэтак званых «сацыялістычных нацыяў», або «справядлівым вырашэнні нацыянальнага пытання» ў Савецкім Саюзе, – усё гэтыя цвёрджанні гучаць простым зьдзекам над нацыянальнымі пачуццямі беларускага народу, зьдзекам над ягонымі духоўнымі й культурнымі вартасцямі»³⁰.

Уладзімір Немановіч зьвяртае ўвагу на публікацыю студэнта БДУ Галайшы пад назовам *За культуру роднай мовы*. Апрача таго, што бацькі й дзеці, будучы пад ціскам цэлага шэрагу абставінаў, часта будуць выбіраць расейскую мову, Галайша зьвяртае ўвагу на яшчэ адзін аспект русыфікацыі: ва ўмовах бальшавіцкай дыктатуры, мець права выбіраць мову навучання – гэта адно, а карыстацца на практыцы гэтым правам – гэта другое. Пасля атрымання вышэйшае адукацыі ў расейскай мове, цяжка потым у прафэсійнай працы – настаўніцкай ці журналісцкай – перайсці на беларускую мову³¹.

Дарэчы, прычынаў дзеля нашырэння сфэраў ужывання расейскае мовы шмат.

„Яшчэ ў сьвежай памяці твая часы, калі інтэлігенты – нават пісьменнікі – баяліся на вуліцах гаварыць міжсобку пабеларуску, бо толькі гэтага магло хапіць, каб быць залічаным да «нацдэмаў», ці «буржуазных нацыяналістых». Пад акампаньямэнт дэкларацыяў аб «мудрай ленінскай палітыцы», беларуская мова і культура наагул паслядоўна адсоўвалася на другі плян. І вось цяпер, нягледзячы на права выбіраць мову навучання, беларуская моладзь ня можа фактычна скарыстаць з гэтага права, бо выкладчыкі, скончыўшы ў БССР ВУН, нямогуць выкладаць пабеларуску!»³²

П. Залужны, падкрэсьліваючы цыннізм савецкае моўнае палітыкі, піша:

²⁹ Тамсама, с. 2.

³⁰ Ул. Немановіч (псэўданім Вадзіма Сурко), *Яшчэ адзін аспект русыфікацыі*, у: „Бацькаўшчына”, № 33 (469), Мюнхэн, 6 верасня 1959, с. 1.

³¹ Тамсама, спасылка на: Галайша, *За культуру роднай мовы*, у: „Літаратура і Мастацтва”, 19 жніўня 1959.

³² Тамсама, с. 2.

„Палітыка моўнай русыфікацыі ня ёсьць новым зьявішчам у СССР. Яна ўмоцнілася ў пачатку 1930-х гадоў у Беларусі з рэформай беларускага правапісу 1933 году. (...) Пасьля другой сусьветнай вайны гэтая палітыка моўнай русыфікацыі ўсё больш умацавалася, прывёўшы ў БССР да пераводу ўсіх вышэйшых навучальных устаноў і бальшыні сярэдніх школаў на расейскую мову навучаньня. (...) У 1956 годзе склікаецца ўсесаюзная навуковая нарада, што займаецца пытаньнем лепшай мэтодыкі выкладаньня расейскай мовы ўва ўсіх школах Савецкага Саюзу ды пытаньнем лепшага авалоданьня расейскай мовай – гэтым сярэдка зносінаў з усімі народамі Савецкага Саюзу. Нарэшце прыймаецца закон, што родныя мовы не абавязкова павінны быць нацыянальнымі складнікам, азнакай нацыянальнай апыргчынасьці”³³.

У ацэнцы П. Залужнага, як раней, так і цяпер катастрафальны стан беларускае культуры тлумачыцца ня нейкім недаглядам, а сьведамай і мэтанакіраванай палітыкай у кірунку русыфікацыі беларускага народу.

Па словах Вацлава Ластоўскага³⁴, плянавая асыміляцыя Беларусі назіраецца ў самім яе назове – *Савецкая Беларусь*, быццам бы ў беларускай мове не было свайго адпаведніка расейскаму слову *савецкі* – *радавы*, дык краіна павінна называцца *Радавая Беларусь*.

Аўтар аналізуе мову газэты „Савецкая Беларусь” і прыводзіць 4 старонкі прыкладаў русыфізмаў, такіх як:

вучасткі зямлі (№ 190) – замест *дзялянкі зямлі*,

вопыт мінулага (№ 193) – замест *практыка мінуўшчыны*,

швейная прамысловасьць (№ 193) – замест *кравецкая прамысловасьць*,

прыняты ўсе меры (№ 210) – замест *зроблены захады* і г. д.

Часопіс „Крывіч” называе газэту „Савецкая Беларусь” дрэнным прапагатарам беларускае мовы. Задумоўваецца, ці неахайнасьць у мове „Савецкай Беларусі” не зьяўляецца наўмыснай, каб зьвесці беларускую мову да абсурду й гэтым пралажыць шлях для лягчэйшай русыфікацыі. Асабліва дрэнна выглядае справа з сынтаксісам у газэце. Будова сказаў беззакідна расейская. Той, хто бярэцца быць рэдактарам, павінен вывучыць мову – раіць часопіс „Крывіч”³⁵.

³³ П. Залужны, *Яшчэ адзін прыклад цыннізму савецкае моўнае палітыкі*, у: „Бацькаўшчына”, № 35 (471), Мюнхэн, 20 верасьня 1959, с. 2.

³⁴ Ю. В., (крыптонім Вацлава Ластоўскага), *Плянавая асыміляцыя*, у: „Крывіч”, № 8, Каўнас 1924, с. 96-100.

³⁵ „Савецкая Беларусь” (1 лютага № 25 (1917) – 20 лютага № 42 (1934), у: „Крывіч”, № 12, Каўнас 1927, с. 118.

Зь гістарычнае практыкі вядома, да чаго асыміліяцыя дацяла беларускую мову ў XVI стагодзьдзі. Да таго, што ўжо ў XVII стагодзьдзі кніжная крыўская мова была выціснутая польскай. Гісторыя паўтараецца, гэтым разам пагрозу аказвае аднак расейская мова – падкрэсьлівае В. Ластоўскі.

У накіданьні беларускай моладзі маскоўскай культуры й мовы кампартыю вінаваціць таксама часопіс „Вехі” ў артыкуле пад назовам *Ня выхоўваюць а калечаць*³⁶. Юры Жывіца піша, што ў выніку гэтага ў моладзі стварылася пустата, бо чужога яна не прыняла, а ў духу народным таксама не была выхаваная. Быў момант, што такім станам занепакоіліся некаторыя беларускія грамадзкія й культурныя дзеячы, якія пачалі пра гэта адкрыта гаварыць, раіцца. Была склікана нават нарада Міністэрства Асьветы БССР, Міністэрства Культуры, Саюзу Письменнікаў, Саюзу Кампазытараў, каб палепшыць эстэтычнае выхаваньне вучняў школ БССР. На гэтай нарадзе было пастаноўлена, што рабіць, каб забяспечыць школьную моладзь адпаведнай беларускай літаратурай, падручнікамі, зацікавіць яе беларускім мастацтвам, літаратурай, песьнямі. Здавалася, што справа пойдзе на лепшае, моладзь пачне выхоўвацца ў духу нашаны да ўсяго роднага і з вуліцы пойдзе ў гурткі мастацкае самадзейнасьці, зацікавіцца сваім краем, культураю свайго народу. Але гэтыя спадзяваньні хутка разьвеяліся: заказы на беларускія кнігі сталі меншымі, а замест беларускіх кніг паявілася болей на расейскай мове.

„Беларус” заўважае, што кіраўнікі БССР з гордасьцю гаварылі пра ўсё шырэйшае карыстаньне жыхарства рэспублікі расейскай мовай. Сакратар ЦК КПБ Станіслаў Пілатовіч у інтэрвію маскоўскаму часопісу „Наш современник” сказаў у 1970 годзе:

„Народ беларускі любіць расейскую мову, уважае яе сваёй другой роднай мовай. І мы ня без пачуцьця задавальненьня адзначаем, што на Беларусі з кожным годам павялічваецца колькасць людзей, што, побач зь беларускай, дасканала ведаюць расейскую мову і зь вялікай ахвотай карыстаюцца ёй у сваім жыцьці”³⁷.

Дзівасіл адзначае, што, на жаль, пашырэнне расейскае мовы адбываецца ня побач зь беларускаю моваю, але замест яе, і існуе па-

³⁶ Юры Жывіца (псеўданім Юры Попка), *Ня выхоўваюць а калечаць*, у: „Вехі”, № 14, Віндсбэрг, кастрычнік 1965, с. 6-7.

³⁷ Дзівасіл (псеўданім Станіслава Станкевіча), *Прагрэс моўнае русыфікацыі*, у: „Беларус”, № 172, Нью-Ёрк, жнівень 1971, с. 1.

гроза, што расейская мова можа стацца адзінаю моваю беларускага народу.

Праблема ў тым, што адначасова йдзе русыфікацыя друку, прэсы, усяго культурнага й палітычна-дзяржаўнага жыцця рэспублікі.

„Нават і сэсіі найвышэйшае дзяржаўнае ўстановы, «Савету БССР», які мае раўняцца парламэнту ў дэмакратычным ладзе, – у рэспубліцы, у якой больш 80% жыхароў беларусы, праводзяцца не на мове народу, намінальнага гаспадара рэспублікі, а на мове каляніяльнае адміністрацыі гэтае рэспублікі – мове расейскай”³⁸.

Раман Шарупіч піша, што русыфікацыю апраўдваюць розныя кнігі, якія адмыслова дзеля гэтага выдаюцца. Адною з такіх кніг зьяўляецца *Вялікі Кастрычнік і расейская мова*, у якой разглядаецца працэс стварэння супольнага лексычнага фонду моваў народаў СССР. Аўтар „Беларуса” звяртае ўвагу на тое, што ў гэтым працэсе ўзаемадзеяння і ўзбагачэння моваў вядучая роля належыць расейскай мове, як асноўнай і найважнейшай крыніцы стварэння супольнага лексычнага фонду. Значыць, гэты працэс аднабаковы, у ім няма ўзаемнасьці, паколькі адбываецца толькі ўзбагачванне нерасейскіх моваў за кошт расейскай. Такі працэс называецца русыфікацыяй³⁹.

Раман Шарупіч уважае, што асноўныя прычыны далучэння беларусаў да расейскае мовы – палітычныя. Двухмоўе небяспечнае для беларускага народу, таму што ад яго вельмі прасты шлях да адзінамоўя, але ўжо расейскага.

„Зусім заканамерна, што ступень замены беларускай мовы расейскай мовай у публічным, школьным і культурным жыцці Беларусі цягне за сабой і ступень пераходу беларускага жыхарства на расейскую мову, як родную, а таксама й ступень свабоднага паслугоўвання расейскай мовай, як другой пасьля сваёй роднай. І гэта ня ў выніку нармальнага й свабоднага этналінгвістычнага працэсу, а ў моц партыйнае палітыкі”⁴⁰.

Пагрозу расійскага адзінамоўя выразна бачыць Сяргей Запрудкі:

³⁸ Я. М., *Крывадушным абаронцам мовы*, у: „Беларус”, № 73, Нью-Ёрк, студзень 1962, с. 1.

³⁹ Раман Шарупіч (псэўданім Станіслава Станкевіча), *Кніга ў дапамогу й апраўданьне моўнай русыфікацыі ў СССР*, у: „Беларус”, Нью-Ёрк, № 254, чэрвень 1978, с. 5-6; №№ 255-256, ліпень – жнівень 1978, с. 7.

⁴⁰ Раман Шарупіч (псэўданім Станіслава Станкевіча), *Моўная русыфікацыя прагрэсуе*, у: „Беларус”, № 213, Нью-Ёрк, студзень 1975, с. 1.

„Цягам двух апошніх стагоддзяў за невялікімі выняткамі ў Беларусі рэалізоўвалася моўная палітыка, якая мела на мэце сцвярджэнне ў грамадстве адной, расійскай мовы. Нягледзячы на тое, што ў другой палове мінулага стагоддзя падобная практыка неадменна ўвасаблялася пад акампанемент размоў аб «гарманічным білінгвізме», «раўнапраўным» і «дэмакратычным» падыходзе ў моўнай палітыцы, другая (расійская) мова ў Беларусі заўсёды засвойвалася з чаканнем таго, што ўрэшце яна заменіць беларускую»⁴¹.

Гэта прыклад – як піша С. Запрудскі „аднімальнага білінгвізму”, альтэрнатывай якому мог бы быць „дадавальны білінгвізм”, але ці змога ён сябе сцвердзіць – пакажа XXI стагоддзе.

4.2. Ступень русыфікацыі Беларусі

Русыфікацыя вельмі выразна праяўлялася ў газетным стылі. „Бацькаўшчына” цытуе некаторыя словазлучэнні, узятыя з газеты „Фізкультурнік Беларусі”, кшталту: *пярвейшае месца, вымалёўваецца спартыўны почарк, бескаляровы матч, валеібалісты разыграліся і перамаглі, мяч быў моцна прабіты нападаючым* і гэтак далей⁴².

Русыфікацыя вельмі адмоўна паўплывала на школьную сыстэму. Заўважылася хуткае скарачэнне колькасці беларускіх школаў і колькасці навучэнцаў⁴³.

Такім станам рэчаў аднак не пераймаліся кіраўнікі дзяржавы. Выступаючы на пленуме ЦК КПБ у канцы сакавіка 1986 году новы першы сакратар кампартыі Беларусі Яфрэм Сакалоў заявіў, што ў Беларусі не існуе праблемы роднае мовы, таму што беларускай мовы ніхто не забараняе, а расейская мова шырока распаўсюджаная як мова міжнацыянальных зносін. Праўда, Сакалоў заўважыў, што „ў выніку свабоднага волевыўлення працоўных рэспублікі наменцілася некаторае звужэнне прымянення беларускае мовы”, аднак падставаў для боязі няма, таму што партыя прызнае свабоду выбару мовы зносін, а ў Беларусі „практычна ўсё насельніцтва разумее як беларускую, так і рускую мовы”. Сакалоў паклікаўся на Ўсесаюзны перапіс насельніцтва 1979 году, згодна зь якім, „амаль 80 працэнтаў жыхароў рэспублікі назвалі рускую мову сваёй роднай або другой роднай мо-

⁴¹ Сяргей Запрудскі, *Беларуская мова ў яе кантактах з расійскай: у цісках аднімальнага білінгвізму*, у: *Лётаріс* 50 (2003) 1, с. 89.

⁴² *Зьдэкі зь беларускай мовы*, у: „Бацькаўшчына”, № 3 (389), Мюнхэн, 17 студзеня 1958, с. 2; спасылка на: „Фізкультурнік Беларусі”, Мінск, 18 чэрвеня 1957.

⁴³ Глядзі: *Беларуская мова ў школьнай сыстэме*.

вай”. Газета „Беларус” адзначае, што Я. Сакалоў праблему бачыць ня ў заціску беларускае мовы, а толькі ў нараканьнях на заціск некаторых творчых і навуковых працаўнікоў⁴⁴.

Пра факт карыстаньня расейскай мовай працаўнікамі культуры ў прыватным жыцьці, што адмоўна ўплывае на іхнае беларускае вымаўленьне, піша таксама часопіс „Навіны зь Беларусі”⁴⁵, спасылаючыся на працу Фёдара Янкоўскага *Пытаньні культуры мовы*, у якой аўтар адзначае:

„Вывучэньне і засваеньне норм літаратурнага вымаўленьня мае вялікае грамадзка-практычнае значэньне. Парушэньні й розныя адхіленьні ад норм літаратурнага вымаўленьня, як і парушэньні артаграфічных норм і правілаў, зьяўляюцца перашкодамі ў моўных сувязях паміж людзьмі. Правільнае вымаўленьне – адзін з істотных бакоў ня толькі культуры мовы, але й агульнай культуры чалавека”⁴⁶.

Публікацыя Валянціны Мароз *Пра беларускую мову*⁴⁷ сьведчыць пра поўную русыфікацыю гарадоў Беларусі. Аўтарка падводзіць вынікі аднаго дня зь беларускай мовай групы студэнтаў на вуліцах Берасьця. Сумныя гэтыя высновы. Аказваецца, што большыня гарадскога насельніцтва ня толькі не размаўляе па-беларуску, але нават не разумее свае роднае мовы.

4.3. Спосабы русыфікацыі

Адным са спосабаў русыфікацыі – як сьцьвярджае Алесь Крыга ў артыкуле *Падвойны працэс русыфікацыі*⁴⁸ – была маскоўская палітыка разгону – масавыя прымусовыя й „дабравольныя” высяленьні ды перасяленьні народаў. У дачыненьні да беларусаў назіралася 5 фазаў:

1. прымусовыя высяленьні беларускага сялянства ў пэрыяд калектывізацыі й раскулачваньня ў 1930 годзе,
2. прымусовыя вывазы з Заходняй Беларусі пасля заняцця яе бальшавікамі ў 1939 годзе,

⁴⁴ *Партыя адмаўляе праблему мовы*, у: „Беларус”, № 335, Нью-Ёрк, травень 1987, с. 7.

⁴⁵ *Пытаньне беларускае мовы*, у: „Навіны зь Беларусі”, № 13 (15), Нью-Ёрк, 31 жніўня 1964, с. 2.

⁴⁶ Тамсама, са спасылкай на: Ф. Янкоўскі, *Пытанні культуры мовы*, Мінск 1961, с. 7.

⁴⁷ Валянціна Мароз, *Пра беларускую мову*, у: „Беларус”, № 461, Нью-Ёрк, сакавік 1999, с. 3.

⁴⁸ Алесь Крыга (псэўданім Станіслава Станкевіча), *Падвойны працэс русыфікацыі*, у: „Бацькаўшчына”, №№ 24-25 (206-207), Мюнхэн, 27 чэрвеня 1954, с. 4.

3. прымусовыя вывазы на ўсход беларусаў, абвінавачаных у супрацоўніцтве зь немцамі і рэпатрыянтаў зь Нямецчыны пасля заканчэння Другой Сусветнай вайны,
4. дабравольныя перасяленні жыхарства каталіцкага веравызнання ў Польшчу, таксама пасля Другой Сусветнай вайны,
5. „дабравольныя” перасяленні беларусаў на асваенне пустынных прастораў у паўночным Казахстане, на Ўрале, у Сібіры, а таксама на лясныя распрацоўкі ў Карэла-Фінскай Рэспубліцы ў 50-х гадах.

Пры гэтым варта згадаць пра вялікае спусташэнне беларускага народу ў пэрыяд жжоўшчыны ў гадах 1936-1938, калі аслабленне народу адбывалася не шляхам перасяленняў, але масавых арыштаў і расстрэлаў.

Што палітыка высяленняў і перасяленняў савецкімі ўладамі была задуманая, як адзін са спосабаў дэнацыяналізацыі нерасейскіх народаў, найлепш могуць сьведчыць перасяленні беларусаў і ўкраінцаў, пераважна каталіцкага веравызнання, у Польшчу – адзначае А. Крыга. – Перасяляліся яны, як палякі, перадусім на заходнія землі Польшчы, згодна з дагаворам паміж Савецкім Саюзам і Польшчай. Гэтакім чынам стараліся ратавацца ад калектывізацыі й тэрору. Для Масквы было выгадна, калі вялікая колькасць беларусаў расплывецца ў польскім этнічным моры й нацыянальна асымілюецца. На месца ж пераселеных жыхароў Беларусі можна было прыслаць жыхароў карэннае Расеі дзеля ўмацавання расейскага элементу.

Гэтыя перасяленні й высяленні трэба разглядаць ня толькі ў колькасным аспэктце, але і ў якасным. Справа ў тым, што выселення беларусы былі асуджаныя на нацыянальную сьмерць: на месцы новага перасялення не маглі яны жыць кампактнай нацыянальнай масай, але былі расьцярушаныя ў расейскай ці іншай нацыянальнай масе, не маглі мець з сабою сталага кантакту, а гэта значыць, што не маглі жыць сваім нацыянальным жыццём, толькі былі прымушаныя, сілай неабходнасьці, уключыцца ў чужое нацыянальнае жыццё.

Яшчэ горш справа прадстаўлялася з маладым і наступным пакаленьнямі. Калі беларуская сям’я апынулася сярод расейскай ці казахскай масы, то была змушаная сваіх дзяцей пасылаць толькі ў расейскую школу, гэта значыць, што пры пасыўнасьці й паступовым заніку беларускага нацыянальнага жыцця й нацыянальных традыцыяў дома, дзеці цалкам уключаліся ў расейскае нацыянальнае жыццё.

Затое расейцы, пападаючы ў Беларусь ці на тэрыторыю іншага нерасейскага народу, ні ў якім выпадку не падвяргаліся асыміляцыі. Іх сытуацыя была – і ёсць надалей – прывілеяванай. Расейскія дзеці ў Беларусі не патрабавалі наведваць беларускіх школ, бо дастаткова мелі расейскіх, а нават школы намінальна беларускія зьяўляліся на практыцы напалову расейскімі. У Беларусі расейская мова таксама зьяўляецца мовай прывілеяванай, падобным чынам як і ўсялякія іншыя дасягненні расейскае культуры. Таму рассяленьне расейцаў сярод іншых народаў ня толькі не аслабляла іхнага нацыянальнага патэнцыялу, але наадварот, умацняла, таму што ўсе пераселенні расейцы выконвалі нацыянальную расейскую місію, імя якой русыфікацыя. З гэтага А. Крыга робіць выснову, што працэс русыфікацыі Беларусі быў падвойны.

Меркаваньнем Станіслава Станкевіча, бальшавікі ўлічылі вынятковую ролю роднае мовы ў захаванні і ўмацаванні нацыянальнае патэнцыі беларускага народу, і таму павялі сыстэматычную й плянавую працу супраць беларускай нацыянальнай культуры ў пачатку 1930-х гадоў. Уступам да гэтае кампаніі была напісаная на загад Крамля праца Сямёна Вальфсона *Мовазнаўства*, што была адным з разьдзелаў выдадзенай у 1933 годзе пагромнай кнігі *Навука на службе нацдэмаўскай контррэвалюцыі*. У гэтай працы пастаўленыя абвінавачанні беларускім мовазнаўцам і пісьменьнікам, простым вынікам якіх быў выдадзены 26 жніўня 1933 году дэкрэт *Аб зьменах і спрашчэньні беларускага правапісу*.

„Але гэтая ўрадавая «рэформа» беларускае мовы датычыла ня толькі правапісу, але таксама ў няменшай меры й нарматыўнай граматыкі беларускай мовы – ейнай фанэтыкі й марфалёгіі. Рэформа выкідала зь беларускай мовы каля 30-ёх тыпова беларускіх асаблівасьцяў і мэханічна замяняла іх асаблівасьцямі чыста расейскімі, чужымі й дагэтуль няведанымі беларускай мове⁴⁹.”

Сутнасьць рэформы Станіслаў Станкевіч раскрывае ў артыкуле пад назовам *У вабароне роднае мовы*⁵⁰.

„Калі ў 1933 годзе адбыўся першы афіцыйна ўзаконены акт русыфікацыі беларускае мовы – прыняцьце пастановы Саўнарко-

⁴⁹ 30 год русыфікацыі беларускае мовы, у: „Беларус”, № 82, Нью-Ёрк, студзень 1964, с. 6.

⁵⁰ Др. Ст. Ст. (Станіслаў Станкевіч), *У вабароне роднае мовы*, у: „Бацькаўшчына”, №№ 104-105, Мюнхэн, 29 чэрвеня 1952, с. 6-7.

му БССР аб г.зв. «рэформе беларускага правапісу», дык былі пададзены тады тры наступныя матывы, што гэтую «рэформу» рабілі неабходнай: 1. знішчэнне «штучнай» бар’еры, якой беларускія нацыяналісты адгараджвалі беларускую мову ад расейскай, 2. ачышчэнне беларускае мовы ад мясцовых правінцыяналізмаў і штучных, супярэчных быццам з духам нашае мовы, наватвораў і 3. ачышчэнне беларускае мовы ад незразумелых архаізмаў, насаджаных у мове беларускімі «нацдэмамі»⁵¹.

С. Станкевіч усе гэтыя матывы, якія абумоўлівалі рэформу, расшыфраваў і перавёў на простую мову, зразумелую для беларусаў. У выніку атрымаліся наступныя фармулёўкі:

„1. Ачышчэнне беларускае мовы ад тых натуральных, паўста-
лых у працэсе гістарычнага разьвіцця мовы, элемэнтаў, якія яе,
як самастойную й апырчоную, розьняць ад мовы расейскай. 2.
Ачышчэнне беларускае мовы ад мясцовых правінцыяналізмаў,
якія розьняць беларускую мову ад расейскай. Пад правін-
цыяналізмамі тут разумеліся такія моўныя зьявішчы, якія для мо-
вы беларускай ня былі правінцыяналізмамі, будучы ў ёй агульна
пашыранымі на ўсёй моўнай тэрыторыі Беларусі зьявамі, але былі
«правінцыяналізмамі» для мовы расейскай, калі разглядаць апош-
нюю, як агульную мову для ўсіх нацыянальнасьцяў Савецкага
Саюзу. Ачышчэнне-ж беларускае мовы ад «штучных нэалгізмаў»
адбывалася згодна агульнаабавязваючага прынцыпу, што кожная
нерасейская мова ў Савецкім Саюзе ня мае права тварыць новых
словаў для абазначэння новых прадметаў і паняццяў на
собскай моўнай аснове, але словы гэтыя мусяць браць ужо
гатовымі непасрэдна з мовы расейскай. 3. Ачышчэнне бе-
ларускае мовы ад «незразумелых архаізмаў» мела фактычна на
мэце «ачышчэнне» яе ад тых незразумелых толькі для расейцаў
«архаізмаў», г. зн. ад словаў, што паўсталі ў нашай мове ў працэсе
ейнага гістарычнага разьвіцця незалежна ад падобных працэсаў
у мове расейскай.

У суме – уся гэтая «рэформа» мела на мэце штучнае збліжэнне
нашае мовы да мовы расейскай шляхам узаконенага гвалту й ла-
маньня моўных асаблівасьцяў, іншымі словамі – русыфікацыю бе-
ларускае мовы»⁵².

Зьменення прынцыпы правапісу прычыняюцца да скажэння
беларускага вымаўленьня.

⁵¹ Тамсама, с. 6.

⁵² Тамсама.

„Колькі разоў пісалася ў беларускім цэнтральным друку пра тое, што ў дзяржаўных тэатрах і на радыё акторы й дыктары вымаўляюць словы няправільна, не пабеларуску, зусім цвёрда. Напрыклад: *свет, снег, змена, з’ява, з’езд*. Чым-жа тлумачыцца гэткае вымаўленьне? Прычына хаваецца ў тым, што новы правапіс адхіліўся ад прынцыпу беларускай фанэтыкі і пабудаваны на ўзор расейскага. А ўжо калі гэтак пішацца бязь мяккага знаку пасля зычнай перад мяккай галоснай, дык і вымаўляецца інакш, не пабеларуску”⁵³.

Станіслаў Станкевіч адзначае, што ўрадавы дэкрэт 1933 году ажыццяўляўся пад ціскам жорсткага палітычнага змаганьня.

„Гістарычнае значаньне гэтага дэкрэту ў тым, што ён паклаў пачатак далейшай моўнай дэбеларусізацыі, якая ў наступных пэрыядах набывала самыя розныя формы, але ўсёцяж прагрэсавала й была ськіраваная да адзінае мэты, – поўнае русыфікацыі беларускае мовы”⁵⁴.

Сяргей Запрудскі піша, што праводзілася яна ва ўмовах жорсткага тэрору:

„Пастанова СНК сімвалізавала для сучаснікаў неадхільную волю наблізіць беларускую мову да расійскай «любой цаной»”⁵⁵.

Па словах С. Станкевіча, быў гэта першы ўзаконены акт русыфікацыі беларускае мовы. Русыфікацыя праводзілася таксама іншымі спосабамі, неафіцыйнымі, гэтак званай „жыццёвай падбальшавіцкай практыкай”. Палягала яна ў тым, што расейцы й зрусyfikаваныя беларусы, асабліва тыя, што мелі дачыненне зь беларускім друкам, поўнымі прыгаршчамі жыўцом уносілі ў беларускую мову словы, фанэтычныя й марфалогічныя асаблівасці з мовы расейскай, а таксама й асаблівасці расейскага сынтаксісу, якія потым сталі абавязваючымі ў беларускай мове ў сілу „няпісанага, але практычна агульна прынятага закону”.

„Такім чынам пляновая й сыстэматычная русыфікацыя беларускае мовы праводзіцца двума шляхамі: 1. шляхам штучнага

⁵³ Рыгор Крушына (псэўданім Рыгора Казака), *Зьявечаная мова*, у: „Беларус”, № 197, Нью-Ёрк, верасень 1973, с. 1.

⁵⁴ Ст. Станкевіч, *На 40-я ўгодкі дэбеларусізацыі*, у: „Беларус”, № 196, Нью-Ёрк, жнівень 1973, с. 1.

⁵⁵ Сяргей Запрудскі, *Беларуская мова ў яе кантактах з расійскай: у цісках аднімальнага білінгвізму*, у: *Letopis* 50 (2003) 1, с. 81.

ўводжання ў беларускую мову чыста расейскіх, чужых ёй элементаў і 2. шляхам забароны ўжывання тых словаў і некаторых граматычных формаў, якія для беларускай мовы зьяўляюцца найбольш тыповымі й характэрнымі, але якія яе розьняць ад мовы расейскай”⁵⁶.

Станіслаў Крушыніч піша пра жаклівы білянс русыфікацыі ў Беларусі⁵⁷. Па ягоных словах, русыфікацыя ў галіне мовы праводзіцца плянава й сыстэматычна ў двух асноўных кірунках: па-першае, у напрамку безупыннай русыфікацыі самой беларускай літаратурнай мовы і, па-другое, у напрамку сыстэматычнага выціскання з ужывання гэтай зрусyfikаванай мовы ды замены яе расейскаю моваю.

Пачатак першай плыні – гэта рэформа беларускай граматыкі й правапісу, праведзеная ў жніўні 1933 году, згодна зь якой урадавым дэкрэтам былі выкінутыя зь беларускае мовы тыпова беларускія фанэтычныя й марфалогічныя асаблівасьці, а на іх месца ўведзены чыста расейскія рысы, чужыя беларускай мове. Асноўная мэта гэтага працэсу – зьліцьцё беларускай і расейскай моваў у адным рэчышчы. Гэтае набліжэньне да расейшчыны афіцыйна ўспрымалася як прагрэс у разьвіцьці беларускае мовы. Дзеля прыкладу, у *Прадмове да руска-беларускага слоўніка*, выдадзенага Акадэміяй Навук БССР у 1953 годзе, зь непрыхаваным цынзізмам гаворыцца, што беларуская мова „выпрацавала свае літаратурныя нормы, значна папоўніла лексычны запас за кошт словаў роднай ёй расейскай мовы”. Гэтае ўзбагачэньне слоўнага запасу адбывалася такім чынам, што беларускія словы, якіх няма ў расейскай мове, выкідваліся зь беларускае мовы як дыялектызмы, архаізмы або штучныя нэалогізмы, а на іх месца ўводзіліся словы чыста расейскія, раней няведаныя беларускай мове. Такі ж працэс назіраўся таксама ў галіне фанэтыкі, марфалёгіі ды сынтаксісу. Усё гэта спрыяла ўзьнікненьню свайго роду беларуска-расейскага жаргону.

Другі шлях русыфікацыі – замена беларускае мовы моваю расейскаю. Дзеля гэтага былі створаны такія спэцыфічныя ўмовы, якія робяць неабходным пераход у грамадзкім жыцьці на расейскую мову. Перш за ўсё, выкладаньне ў вышэйшых навучальных установах цалкам пераведзена на расейскую мову, з выключэньнем беларусістык. 90%

⁵⁶ Др. Ст. Ст. (Станіслаў Станкевіч), *У вабароне роднае мовы*, у: „Бацькаўшчына”, №№ 104-105, Мюнхэн, 29 чэрвеня 1952, с. 6.

⁵⁷ Ст. Крушыніч (псеўданім Станіслава Станкевіча), *Жаклівы білянс русыфікацыі*, у: „Бацькаўшчына”, № 7 (393), Мюнхэн, 16 лютага 1958, с. 1-2.

вучэбных дапаможнікаў, якімі павінны карыстацца студэнты на працягу 5 гадоў, таксама ў расейскай мове. Зразумела, што выпускнікі такіх школ, самі стаўшы настаўнікамі, пераходзілі на навучаньне па-расейску і ў пачатковых школах, бо яны цалкам развучвалі беларускую мову.

З двух спосабаў русыфікацыі беларускае мовы: награмаджваньня ў беларускай мове слоўнікавага матэрыялу: фанэтычных, марфалягічных і сынтаксічных асаблівасьцяў, жывцом узятых з расейскае мовы, ды выкіданьня зь беларускае мовы тыповых для яе й агульнапашыраных словаў і выражэньняў, якія ня маюць супольнага этымалягічнага кораня з адпаведнымі словамі расейскае мовы, Станіслаў Крушыніч гэты другі лічыць ня менш небясьпечным, хоць ён ня так кідаецца ў вочы, як першы. Справа ў тым, што амаль усё лексычнае й фразэалягічнае беларускае багацьце, якое не знаходзіць дакладных адпаведнікаў у расейскай мове, гэта значыць, словаў з тымі самымі каранямі ды ў тым жа значэньні, русыфікатарамі адносіцца да катэгорыі дыялектызмаў і вузкіх правінцыялізмаў, і як такія, дзеля чысьціні літаратурнае мовы, зь яе выкідваюцца.

С. Крушыніч заўважае, што нярэдка дыялектызмы мэтазгодна пашыраць на ўсю літаратурную мову. Гэтакі мэтад асабліва часта практыкуецца ў літаратурна-мастацкіх творах, дзеянне якіх разьвіваецца ў мясцовасьцях, дзе дыялектызмы сапраўды бытуюць. Тады яны падкрэсьліваюць лякальны калярыт дадзенага мастацкага твора.

„Але адваротнага зьявішча – выкіданьня з мовы агульнапашыраных і для яе тыповых рысаў дзеля таго толькі, што іх нямашака ў мове суседняга народу, у свабодных умовах разьвіцьця народу й ягонае мовы нідзе й ніколі, апроча Савецкага Саюзу, не спатыкаем. Ультрарэакцыйны царскі ўрад, які намагаўся зьнішчыць мову беларускага народу, быў забараніў ейнае ўжываньне ў друку, але не дадумаўся да такога пэрфіднага спосабу яе перарабляньня на расейскі капыл, як гэта робяць сяньня бальшавікі”⁵⁸.

Выкіданьне беларускіх словаў вядзе да ненатуральнага звужэньня лексычнага моўнага матэрыялу й штучнага заціраньня апычонасьці й нацыянальнае самабытнасьці беларускае мовы, а гэта спіхае беларускую мову да ролі правінцыяльнага адгалінення расейскае мовы, і ў сваім далейшым выніку – да адміраньня беларускае літаратурнае мовы як мовы паўнаwartаснай і самастойнай. Гэтая абавяз-

⁵⁸ Ст. Крушыніч (псэўданім Станіслава Станкевіча), *У вабароне роднае мовы*, у: „Бацькаўшчына”, №№ 24-25 (508-509), Мюнхэн, 26 чэрвеня 1960, с. 3.

ваючая ў БССР тэндэнцыя не была выпадковай, але глыбока прадуманай і паслядоўнай зьявай, каб рукамі саміх беларусаў ліквідаваць існуючую родную мову – падкрэсьлівае С. Крушыніч.

Рэформа 1933 году ўвяла ў беларускую мову каля 30 фанэтычных і марфалогічных расейскіх асаблівасьцяў. Расейская лексыка ўводзілася паступова пасля рэформы не дэкрэтаным шляхам, але ў парадку дабравольных запазычанняў і ўзбагачаньня беларускае мовы, а разам зь ёю – далейшыя марфалогічныя й сынтаксічныя зьмены, а нават фразэалогічныя расейскія асаблівасьці.

Каб прасачыць, як гэтае ўзбагачэньне беларускае мовы праходзіла, Станіслаў Станкевіч прагледзеў вялікую колькасьць: 1. палітычнай, навуковай і публіцыстычнай літаратуры, мова якой уважаецца за правільную й агульна абавязваючую; 2. праяўнай мастацкай літаратуры, якая выяўляла найбольшы супраціў русыфікацыі й заставалася значна чысьцейшай за першую з гледзішча беларускасьці.

У галіне марфалогіі найбольш яркімі русыфізмамі, уведзенымі рэформай 1933 году, былі:

- канчатак **-а** замест **-у** (*завода, сацыялізма* замест *заводу, сацыялізму*);
- націскныя канчаткі ў давальным і месных склонах назоўнікаў множнага ліку **-ам, -ах** замест **-ом, -ох** (*братам, аб гарадах* замест *братом, аб гарадох*);
- пашырэньне канчатка **-ей** у родным склоне назоўнікаў жаночага роду множнага ліку замест **-яў** (*абласьцей, магчымасьцяў* замест *вобласцяў, магчымасьцяў*);
- зьяўленьне расейскага суфікса **-цель** (*выхавацель, натхніцель*), узаконэньне дзеяпрыметнікаў цяперашняга часу залежнага стану, якія беларускай мове зусім няведомыя (*любiмы, перажываемы*), замест дзеяпрыметнікаў залежнага стану прошлага часу (*улюблены, перажываны*);
- паяўленьне зусім чужых беларускай мове зваротных формаў дзеяпрыметнікаў (*адбыўшыся канфэрэнцыі, набліжаўшайся вайны*);
- пашырэньне кароткай формы дзеяпрыметнікаў залежнага стану прошлага часу замест поўнай (*здымак зроблен, рамонт закончан* замест *здымак зроблены, рамонт закончаны*)⁵⁹.

⁵⁹ Станіслаў Станкевіч, *Русыфікацыя беларускае мовы ў БССР і супраціў русыфікацыйнаму працэсу*, у: „Запісы”, кн. I, Мюнхэн 1962, с. 103-106; спасылка на: *Русско-белорусский словарь*, Москва 1953, с. 6.

Ня быў вольны ад русыцызмаў таксама сінтаксіс, напрыклад:

- выступаньне вінавальнага склону назоўнікаў пры спалучэньні з дзеясловамі з адмоўем **не** (*Шукаць далёка прыклады ня трэба*) замест роднага склону (*Шукаць далёка прыкладаў ня трэба*);
- спалучэньне дзеяслова *вучыць* з давальным склонам замест роднага (*Леначку шмат чаму трэба вучыць* замет *Леначку шмат чаго трэба вучыць*);
- зьяўленьне вінавальнага склону замест давальнага пры дзеяслове *дзякаваць* (*дзякавалі Савецкую Армію* замест *дзякавалі Савецкай Арміі*);
- празьмерна частае ўжываньне прыназоўніка **па** (*па мясцоваму часу* замест *паводле мясцовага часу*, *па запрашэньню* замест *на запрасіны*)⁶⁰.

Русыфікацыя закранула таксама беларускую фразалёгію. Часта сустракаюцца такія ўстойлівыя словазлучэньні, як:

- *залугоўвае ўвагі* замест *заслугоўвае на ўвагу*,
- *уступіць у строй* замест *увайсьці ў дзеянне*,
- *што б там ні стала* замест *за ўсякую цану*,
- *аказваць актыўны ўплыў* замест *актыўна ўплываць*⁶¹.

„Насаджваньне ў беларускую мову спэцыфічных для расейскае мовы фразэў і ідыёматычных выказаў для беларускае мовы больш небясьпечнае, чымся русыцызмы, прыкладам, у галіне слоўніцтва, бо яно разбурае апырычоны характар мовы, ейную нутраную структуру”⁶².

Пра некаторыя новыя зьмены беларускае нарматыўнае граматыкі й правапісу піша Ян Станкевіч⁶³. Зьмены, уведзеныя ў 1957 годзе, пашыралі правіла аканьня й яканьня на некаторыя даўно запазычаныя словы ды ўласныя імёны: *гандаль, літаратура, камуніст; Дзяніс, Някрасаў, Шаўчэнка*, з выключэньнем канцавога **о**, якое стаіць пасля галоснага гуку: *трыо, Токіо*, але *радыё*. Уводзілася таксама мяккае вымаўленьне **д, т** перад суфіксамі: **-ін, -ір, -ёр, -еец, -ейскі:** *каранцін, камандзір, акіёр, гвардзеец, індзейскі*, якія ў беларускай мове вымаўляюцца толькі цвёрда, што, дарэчы, было нават санкцыянавана рэфармаю 1933 году. Русыфікавалася таксама напісаньне й

⁶⁰ Тамсама, с. 106-108.

⁶¹ Тамсама, с. 109-110.

⁶² Тамсама, с. 110.

⁶³ Я. Станкевіч, *Некаторыя новыя зьмены беларускае нарматыўнае граматыкі й правапісу ў Беларускай ССР*, у: „Беларускі Зборнік”, кн. 7, Мюнхэн 1957, с. 153-163.

вымаўленьне прыставачнага з перад ётавымі й прапанавалася цвёрдае вымаўленьне: *з'езд, раз'юшаны* замест мяккага: *зьезд, раз'юшаны*⁶⁴.

Я. Станкевіч крытыкуе рэфарматараў беларускай мовы за ўвядзеньне расейскіх мужчынскіх імёнаў на **-ій**: *Афанасій, Васілій* і ветлівых зваротаў па бацьку: *Афанасьевіч, Васільевіч, Юр'евіч*. Беларускія імёны заканчваюцца цвёрдым альбо мяккім зычным гукам: *Апанас, Аркадзь, Васіль, Клім, Пракоп, Рыгор*, а звароты па бацьку ўвогуле нехарактэрныя беларускай мове⁶⁵.

Я. Станкевіч разглядае таксама іншыя зьмены, уведзеныя рэфармаю 1957 году, і прыходзіць да высновы, што іх агульнай мэтай была далейшая русыфікацыя беларускае граматыкі й правапісу.

Працэс русыфікацыі беларускае мовы найшырэй закрануў ейны лексычны матэрыял, што зусім зразумелае, калі ўзяць пад увагу, што й нармальныя ўплывы аднае мовы на другую найшырэй праяўляюцца менавіта ў галіне лексыкі. Слоўныя запазычаныя з расейскае мовы Станіслаў Станкевіч падзяліў на тры агульныя катэгорыі:

1. Словы, хаця з славянскімі, але чужымі беларускай мове каранямі, альбо з каранямі ў беларускай мове непрадуктыўнымі, якія ня твораць у ёй марфалагічнага гнязда, але выступаюць толькі ў паасобных словах, далёкіх паводле значэньня й словаўтваральнай будовы ад адпаведных ім расейскіх словаў, значыць, словы з рознымі ў абедзвюх мовах каранямі, напрыклад: *азнаменаваць – ознаменовать* замест *адзначыць*; *опасацца – опасаться* замест *баяцца, асьцерагацца*; *беззаветна – беззаветно* замест *самааддана, самаахвярна*; *воньт – опыт* замест *дазнаньне, практыка*; *дзяшовы – дешевый* замест *танны*; *знешні – внешний* замест *вонкавы*; *іспыты – испытания* замест *экзамен, выпыты*; *каварны – коварный* замест *падступны, зрадлівы*; *мяцеж – мятеж* замест *бунт*; *недаўменьне – недоумение* замест *зьдзіўленьне, зьбянтэжанаць*; *непазьбежны – неизбежный* замест *нямінучы, няўхільны*; *напрок – вопрек* замест *дакор*; *прамы – прямой* замест *просты, беспасярэдні*; *рэўнасьць – ревность* замест *зайздрасць*; *састаў – состав* замест *склад*; *урач – врач* замест *лекар*, *хадайніцтва – ходатайство* замест *стараньне*, і гэтак далей.

2. Структуральныя калькі з расейскае мовы – словы з каранямі, ведавымі й прадуктыўнымі ў беларускай мове, якія аднак у тым значэньні, якое яны маюць у расейскай мове, у беларускай мове не ўжы-

⁶⁴ Тамсама, с. 154-156.

⁶⁵ Тамсама, с. 157-158.

ваюцца, або маюць зусім іншую вонкавую структуру, чым у расейскай мове, значыць, словы з супольнымі каранямі, але з расейскай структурай, напрыклад: *абавязальства* – *обязательство* замест *завязаньне*; *бедства* – *бедствие* замест *бяды*; *воін* – *воин* замест *ваяк*, *жаўнер*; *грабёж* – *грабеж* замест *рабунак*; *малейшы* – *малейший* замест *найменшы*; *неймаверны* – *неимоверный* замест *неверагодны*; *пастаянны* – *постоянный* замест *сталы*; *стрымаць* – *сдержать* замест *датрымаць*; *цэласнасьць* – *целостность* замест *цэласць*, *суцэльнасьць*.

3. Сэмантычныя калькі з расейскае мовы – словы, якія ў той самай форме існуюць і ў беларускай мове, але маюць у ёй зусім іншае значэньне, чым у расейскай мове, значыць, беларускія словы з расейскім значэньнем, напрыклад: *адмяніць* – *отменить* у значэньні *скасавачь*; *дзяленьне* – *деление* ў значэньні *падзел*; *некалькі* – *несколько* ў значэньні *крыху*, *трохі*; *узрост* – *возраст* у значэньні *век*⁶⁶.

С. Станкевіч піша, што для беларускае мовы найбольш небяспечнымі зьяўляюцца расейскія словы з другой і трэцяй катэгорыяў.

„Дзеся таго, што яны маюць карані, супольныя расейскай і беларускай мове, а пры гэтым карані для абедзвюх моваў прадуктыўныя, дык неспэцыялістаму ў галіне мовы нялёгка заўважыць іхнага расейскага паходжаньня. (...) Затое русыцызмы першае катэгорыі, карані якіх або зусім ня існуюць у беларускай мове, або зьяўляюцца непрадуктыўнымі ці мала прадуктыўнымі, лёгка ўспрымаюцца, як чужыя для беларускай мовы”⁶⁷.

Агульныя прыныцыпы падабенстваў і адпаведнасьцяў у мовах народаў СССР вызначыў М. Каммары. Выражаюцца яны:

„...папершае, у запазычаньні спэцыфічных расейскіх і асабліва новых савецка-расейскіх выказаў і ў калькаваньні іх; падругое, у засваеньні асноўнага фонду інтэрнацыянальнай лексыкі за пасярэдніцтвам расейскае мовы”⁶⁸.

Іншыя савецкія мовазнаўцы: І. Беладзед, А. Мельнічук і М. Крукоўскі вызначылі расейскай мове ролю „крыніцы ўдасканаленьня

⁶⁶ Станіслаў Станкевіч, *Русыфікацыя беларускае мовы ў БССР і супраціў русыфікацыйнаму працэсу*, у: „Запісы”, кн. I, Мюнхэн 1962, с. 111-121.

⁶⁷ Тамсама, с. 122.

⁶⁸ Тамсама, спасылка на: *Строительство коммунизма и развитие национальных языков*, „Политическое самообразование”, № 4, Москва 1960, с. 72.

нацыянальных моваў”⁶⁹. Іншага меркавання прытрымліваецца Фёдар Янкоўскі, па словах якога, „запазычаньне зьяўляецца неабходнасьцю толькі тады, калі ў мове няма адпаведнага слова”⁷⁰. Тым часам практыка паказвае, што беларускія словы мэханічна выкідваюцца зь лексычнага запаса беларускае мовы, а на іх месца ўводзяцца чужыя ёй расейскія словы⁷¹.

У публікацыі *Праблема мовы ў Савецкім Саюзе*⁷² зьвяртаецца ўвага на функцыю расейскае мовы, якая абвешчана мовай міжнацыянальных зносін ня толькі для народаў у складзе Савецкага Саюзу, але й для ўсіх нацыяў сацыялістычнае сыстэмы, гэта значыць, для ўсіх краінаў камуністычнага блёку. Пацвярджэньнем гэтага было вывучэньне ў школах краін-сатэлітаў расейскае мовы як абавязковага прадмету. Аўтар публікацыі, В. М. Міняйло, піша:

„Зьвяртае на сябе ўвагу той факт, што з практыкаваных да-сюль двух мэтадаў русыфікацыі нацыянальных моваў – скрыжоўваньне расейскае мовы зь нерасейскімі й насаджваньне расейскае мовы ў цэласьці – цяпер выразную перавагу аддаецца апошняму, і гэта зразумела чаму. Справа ў тым, што шлях русыфікацыі нацыянальных моваў пры данамозе скрыжоўваньня вельмі складаны, а галоўнае – вельмі працяглы. Ён дае шмат магчымасьцяў да выяўленьня актыўнага й пасыўнага супраціву абрусеньню нацыянальных моваў. Між іншага, такі супраціў праяўіўся ўва ўсіх нацыянальных рэспубліках СССР у пэрыяд адноснае адлігі, выкліканай сьмерцю Сталіна, і ён ня зломаны поўнасьцю яшчэ й да гэтага часу.

Больш эфэктыўным, больш хуткім мэтадам русыфікацыі цяпер прызнаны шлях насаджваньня ў цэласьці расейскае мовы й расейскае культуры ў нацыянальных рэспубліках СССР. (...)

Узаконэньне расейскае мовы ў якасьці службовай ува ўсіх галоўных галінах эканамічнага, палітычнага й дзяржаўнага жыцьця СССР (прамысловасьць, транспарт, сувязь, армія, партыя, вонкавапалітычныя й нутранапалітычныя, фінансавыя й гандлёвыя ворганы, важнейшыя навучальныя ўстановы), узносіць расейскую мову ў выразна прывілеяванае становішча й робіць яе фак-

⁶⁹ Тамсама, спасылка на: І. К. Белодед, А. С. Мельничук, *Вопросы развития национальных языков в период перехода от социализма к коммунизму*, Вопросы языкознания, № 5, Москва 1959, с. 11; М. І. Крукоўскі, *Фарміраванне і развіццё беларускай сацыялістычнай нацыі*, Мінск 1958, с. 122.

⁷⁰ Тамсама, с. 123, спасылка на: „Літаратура і Мастацтва”, № 38, Мінск, 11 траўня 1957.

⁷¹ Тамсама.

⁷² В. М. Міняйло, *Праблема мовы ў Савецкім Саюзе*, у: „Бацькаўшчына”, № 40 (476), Мюнхэн, 25 кастрычніка 1959, с. 2-3.

тычна дзяржаўнай мовай усяго СССР, а гэта вядзе да яе хуткага замацоўвання ды ў той-жа час да адмірання іншых нацыянальных моваў. Выходзячы з гэтага, змаганьне нерасейскіх народаў за чысьціню сваіх нацыянальных моваў практычнага значаньня ня мае. Пры такім разьвязаньні пытання, зразумела, лёс іх трагічны. Зусім натуральна, што ў такіх умовах сярод нерасейскіх народаў што раз больш людзей вывучае расейскую мову.(...)

У дадатак трэба адцеміць, што ў сучаснай русыфікатарскай палітыцы КПСС важную ролю граюць таксама й перасяленьні ды зьмешваньні народаў СССР⁷³.

Залужны ў публікацыі *Наступ на нацыянальныя мовы*⁷⁴ зьвяртае ўвагу на факт усё большага аддаленьня літаратурнае беларускае мовы ад мовы народнай. Адбываецца гэта ня толькі шляхам фанэтычных зьменаў, але й шляхам улучэньня ў мову як найбольшага слоўнікавага матэрыялу, агульных расейскіх тэрмінаў сацыяльна-палітычнага, дзяржаўнага й навукова-тэхнічнага значэньня. З гэтай мэтай у траўні 1959 году была склікана ў Маскве ўсесаюзная канфэрэнцыя мовазнаўцаў, літаратуразнаўцаў і выкладчыкаў мовы й літаратуры. Назовы дакладаў гавораць самі за сябе. Вось, дзеля прыкладу – *Роля расейскае мовы ў разьвіцьці слоўнікавага складу моваў народаў ССР, Аб выпрацоўцы адзінай навуковай транскрыпцыі для моваў народаў ССР, ці Некаторыя пытаньні графікі й артаграфіі пісьмовасьці моваў народаў СССР, якія карыстаюцца альфавітам на расейскай аснове*. Пасьля разгляду дакладаў на паасобных сэкцыях была прынята рэкамендацыя працаваць над удакладненьнем нацыянальнае пісьмовасьці ды над паляпшэньнем тэрміналёгіі й ейнай уніфікацыі.

Аўтар артыкула *Беларуская мова ў БССР* Уладзімір Корбан зьвяртае ўвагу на штучныя сказы ў беларускай мове, выкліканыя перакладам з расейскае мовы⁷⁵, кшталту: *тут прадаецца шлюбнае шкло замест бракованае шкло; тут вытвараецца продаж паштовых марак замест тут прадаюцца паштовыя маркі; грамадзяне, захоўвайце правілы вулічнага руху замест пільнуіцеся ці трымайцеся правіл вулічнага руху*⁷⁶. Гэтакіх памылак не было б, калі б выказваньні былі пабудаваныя на народнай аснове.

⁷³ Тамсама.

⁷⁴ Залужны, *Наступ на нацыянальныя мовы*, у: „Бацькаўшчына”, № 45 (481), Мюнхэн, 6 сьнежня 1959, с. 1-2.

⁷⁵ Ул. Корбан, *Беларуская мова ў БССР*, у: „Бацькаўшчына”, № 9 (343), Мюнхэн, 3 сакавіка 1957, с. 1-2.

⁷⁶ Тамсама, с. 1.

У рубрыцы *Нататкі чытача* была зьмешчана публікацыя пад назовам *Паланянка расейшчыны*⁷⁷, у якой закраналася пытаньне ўплыву расейскае мовы на беларускую літаратурную мовы. Дзеля прыкладу аўтар прыводзіць выказваньне настаўніцы беларускае мовы, якая да вучняў звярталася наступным чынам: „Здрастуйце, рабяты... Дастаўце свае цятрадзі, і мы зараз праверым дамашнія ўпражненьні... Сядайце, пажалуста.”

Чытач „Бацькаўшчыны” звярнуў увагу таксама на моўныя хібы „Маладосці”:

„Рэдакцыя казённага часопісу, заняўшы беларускую мову, садзіць вучня не на *школьную лаўку*, а за *парту... на ўроку*. Да яму не *пісьмовую працу*, а *сачыньне*, у якім ён мусіць ужываць гэтыя славэчкі: *зьнешні, скорасьць, станок, навес, прыбор, клят-ва* ды безліч іншых замест нашых – *вонкавы, хуткасьць, варштат, павець, прылада, прысяга*. А чаго варта фразэалёгія: *каштоўнасьць уяўляе вывучэньне, ажыцьцявімы шлях, месячная ноч атрымаецца, заходзіў за канспэктам, пакойчык зьняў* – нібы ён вісеў на цьвіку або *ўсадыў за пісьмовы стол*, нераўнуючы, як тапор у пень. Русыфікуючы *слоўнік* ды пераймаючы чужую фразэалёгію рэдакцыя руйнуе прыродную самабытнасьць нашае мовы”⁷⁸.

А розныя кандыдаты ад філялёгіі пішуць, што беларуская мова, нібы згодна з сваім натуральным разьвіцьцём, ідзе да „няўхільнага збліжэньня зь вялікай расейскай мовай”.

„Усё гэта даводзіць, што нашу літаратурную мову ў БССР афіцыйна трымаюць на штотраз большай залежнасьці ад мовы расейскай, на становішчы паланянкі, зь якое здзіраюць ейную прыродную красу, каб ператварыць у пачвару, нявартую жыцьця”⁷⁹.

Вацлаў Ластоўскі ў артыкуле *Праграма зьбіраньня вуснае народнае творчасці*⁸⁰ піша пра памылкі, здзейсьненыя Інстытутам Беларускай Культуры пры выданьні зборнікаў розных аўтараў пад на-

⁷⁷ *Паланянка расейшчыны*, у: „Бацькаўшчына”, № 16 (500), Мюнхэн, 17 красавіка 1960, с. 8; спасылка на: Карбека, *Ці так мы гаворым*, „Маладосць”, кн. I, Мінск 1960.

⁷⁸ Тамсама.

⁷⁹ Тамсама.

⁸⁰ В. Ласт., *Праграма зьбіраньня вуснае народнае творчасці*, у: „Крывіч”, № 11, Каўнас 1925, с. 113-115.

зовам *Беларуская навуковая тэрміналогія*, у якіх ёсць шмат памылковых перакладаў з расейскае мовы. В. Ластоўскі зазначае:

„Анкетнае збіраньне забыткаў мовы (...) вымагае вельмі крытычнага адношаньня. Трэба згары быць прыгатаванымі на атрыманьне цэлых ськіртаў пустой паловы з некалькімі здаровымі зярняткамі ў кождай. А што будзе, калі якая-коледы калегія палову прыймае за чыстае зярно, ну, хоцьбы ў інтарэсах адзінства «рускай народнасьці?»»⁸¹

У Беларусі асабліва ўважліва трэба ставіцца да лексыкі, тым больш, што працэс засваеньня яе нярэдка йшоў самацёкам, і больш за ўсё з газэтаў, бо новыя зьявы, тэндэнцыі ў штодзённы ўжытак уваходзяць перш за ўсё праз газэты, у мове якіх паяўляліся калькі й штампы⁸² – заўважае часопіс „Навіны зь Беларусі”. Мовазнаўцы, па сутнасьці, патуралі гэтаму працэсу, сьведчаньнем чаго зьяўляецца, напрыклад, *Руска-беларускі слоўнік* 1953 году, які быў падрыхтаваны пасьпешліва, на недастаткова багатай лексычнай базе. Складаўся ён такім чынам, што вельмі часта на першым месцы ставілася калька з расейскае мовы, арыгінальнае ж беларускае слова, як правіла, за ёю. Слоўнік далёка не ахопліваў усяго багацьця мовы. Пры адсутнасьці іншых слоўнікаў, ён на доўгі час стаў падручнай кнігай настаўнікаў, перакладчыкаў, супрацоўнікаў установаў, журналістаў, і ўсе ягоньня недахопы, няспеласьць лексыкаграфічнае думкі адразу ўліліся ў мову.

4.4. Супраціў русыфікацыі

Беларускія эміграцыйныя газэты заўважалі кожную праяву клопату пра родную мову й супраціву русыфікацыі.

Вацлаў Ластоўскі⁸³ піша, што Інстытут Беларускае Культуры перайшоў ад паверхнаснай трактоўкі крывічанскае мовы й культуры да больш грунтоўных досьледаў, а менавіта, зьвярнуўся да народных першакрыніцаў.

Аднак свабодная беларусазнаўчая праца працягвалася нядоўга. Напрыканцы 20-х і пачатку 30-х гадоў XX стагодзьдзя пачалося сыстэматычнае зьнішчаньне нацыянальных асаблівасьцяў, якія перадусім

⁸¹ Тамсама, с. 114.

⁸² *Заганнасьць „Руска-беларускага слоўніка”*, у: „Навіны зь Беларусі”, № 2 (121), Нью-Ёрк, 31 студзеня 1969, с. 2; спасылка на: Алясь Яськевіч, *Неўладкаванае філалагічнае сумежжа*, у: „Малодосць”, № 11, Мінск 1968, с. 145.

⁸³ В. Ласт., *Праграма збіраньня вуснае народнае творчасці*, у: „Крывіч”, № 11, Каўнас 1925, с. 113-115.

праяўляліся ў галіне культурнага разьвіцця гэтых народаў. Сталінская формула „нацыянальная культура паводле формы, сацыялістычная паводле зместу” сталася пустым гукам. Паявілася тэндэнцыя стварэння адзінае савецкае нацыі, але на базе ўсяго расейскага: гісторыі, мовы, патрыятызму, а нават і расейскага мэсіянізму. Пад ціскам жорсткага тэрору ўсё нацыянальны супраціў быў зломлены – адзначае Станіслаў Станкевіч у публікацыі *Апошнія праявы нацыянальнага супраціву ў БССР*⁸⁴.

Гэтак было да сьмерці Сталіна, а гаворачы больш дакладна, да XX Зьезду партыі ў 1956 годзе, калі вызначыўся напрамак „палітычнай адлігі”. Тады культурныя дзеячы ў Беларусі (як і ў іншых савецкіх рэспубліках) пачалі патрабаваць шырэйшай нацыянальнай свабоды ў галіне культурнай творчасці й пэўнай незалежнасьці беларускага культурнага працэсу ад агульнасавецкага шаблёну й русыфікатарскіх тэндэнцыяў. Паявіліся патрабаваньні рэабілітацыі як дарэвалюцыйных, гэтак і паслярэвалюцыйных беларускіх пісьменьнікаў, дзеячаў навукі й культуры, якія ў часе сталінскага пагрому былі знішчаны як „нацдэмы” й „ворагі народу”, альбо дэпартаваныя, а іхняя творчасць была забароненая. Вялікая ўвага пачала зьвяртацца на вывучэньне й папулярызаваньне беларускае гісторыі. Паявілася патрабаваньне дэфальсыфікацыі мінуўшчыны. Адзначалася неабходнасьць адлюстроўваньня ў беларускай літаратурнай творчасці нацыянальных асаблівасьцяў беларускага народу. Вельмі моцнымі былі патрабаваньні правоў для беларускае мовы ў культурным і грамадзкім жыцьці, а таксама патрэбы ачышчэньня беларускае мовы ад накінутых, супярэчлівых ейнаму характару й спэцыфіцы расейскіх элемэнтаў.

„Кампанія ў абароне роднае мовы праводзілася ў двух кірунках: у кірунку абароны беларускае літаратурнае мовы перад ейнай прымуовай русыфікацыяй ды ў кірунку аднаўленьня правоў гэтае навет зрусыфікаванае мовы й спынення замены яе расейскай мовай у культурным і грамадзкім жыцьці Беларускай ССР”⁸⁵.

Штотраз мацнейшая любоў да роднае мовы ды абарона ўсякімі даступнымі сродкамі ейных прыродных правоў на жыцьцё – гэта найлепшая зарука несьмяротнасьці беларускае мовы⁸⁶ – адзначае Дзі-

⁸⁴ Станіслаў Станкевіч, *Апошнія праявы нацыянальнага супраціву ў БССР*, у: „Бацькаўшчына”, №№ 25-26 (461-462), Мюнхэн, 28 чэрвеня 1959, с. 4-5.

⁸⁵ Тамсама, с. 4.

⁸⁶ Дзівасіл (псеўданім Станіслава Станкевіча), „Савецкая мова” – падарак Масквы на ўгодкі СССР, у: „Беларус”, № 182, Нью-Ёрк, чэрвень 1972, с. 1.

васіл. Змаганьне за роднае слова вядуць беларускія пісьменьнікі розных пакаленьняў. Гэта сьведчыць, што – як казаў Максім Багдановіч – „жывая яшчэ душа ў народзе гэтым”⁸⁷.

Станіслаў Крушыніч у артыкуле *У змаганьні за беларускую кнігу*⁸⁸ паказвае, якое ўпорыстае й цяжкае змаганьне за доступ беларускае кнігі да чытача на Беларусі вядзе нацыянальная інтэлігенцыя. І, хоць сілы ў гэтым змаганьні няроўныя, тым ня менш, хоць бы дзеля вока, партыя і ўрад у некаторых выпадках змушаныя былі йсьці на частковыя ўступкі. С. Крушыніч перакананы ў тым, што „байкатаваньне беларускае кнігі й недапушчаньне яе да чытача, а заміж яе падсоўваньне расейскае кнігі, праводзіцца (...) сьвядома й арганізавана дзеля мэтай русыфікацыі”⁸⁹.

Станіслаў Крушыніч прыгадаў, што дыскусію ў пытаньні абароны беларускае мовы перад русыфікацыйнай пачаў рэгабілітаваны пісьменьнік Ян Скрыган у артыкуле *Думкі аб мове*. Выказаў ён меркаваньне, што дзеля аднаўленьня нацыянальнае самабытнасьці й чысьціні беларускае літаратурнае мовы неабходна базавацца на народнай мове, а не на мове расейскай. Артыкул Я. Скрыгана выклікаў у беларускай прэсе ажыўленую дыскусію. Нават партыйны часопіс „Камуніст Беларусі”⁹⁰ быў змушаны прызнаць ненармальную зьяву ў беларускай літаратурнай мове, калі настаўнікі, не жадаючы павышаць сваіх кваліфікацыяў, размаўляюць на мяшанай беларуска-расейскай мове ды гэтакі жа мовы вучаць моладзь.

Патрабаваньні павышэньня культуры беларускае літаратурнае мовы й ачышчэньня яе ад раней накінутых русыцызмаў былі высунуты таксама на IV Зьездзе Пісьменьнікаў Беларусі, які адбыўся ў Менску 12-14 лютага 1959 году.

Параўнальна найбольшыя дасягненьні мелі патрабаваньні ў галіне рэгабілітацыі. Ад паловы 1956 году да паловы 1959 было рэгабілітавана больш за 30 беларускіх пісьменьнікаў ды дзелячэў навукі й мастацтва, а тыя зь іх, што засталіся яшчэ жывымі, вярнуліся з ссылкі ў Беларусь.

С. Крушыніч зьвяртае ўвагу на смелую, як на той час, публікацыю беларускага літаратуразнаўца Міхася Ларчанкі пад назовам *Не-*

⁸⁷ „...каб ня ўмерлі”, у: „Беларус”, № 152, Нью-Ёрк, сьнежань 1969, с. 2.

⁸⁸ Ст. Крушыніч (псэўданім Станіслава Станкевіча), *У змаганьні за беларускую кнігу*, у: „Беларус”, № 115, Нью-Ёрк, лістапад 1966, с. 2-3; спасылка на: „Літаратура і Мастацтва”, Мінск, 20 лютага 1957.

⁸⁹ Тамсама, с. 3.

⁹⁰ Тамсама, спасылка на: „Камуніст Беларусі”, № 5, Мінск, травень 1957.

каторыя пытаньні ў гісторыі беларускай літаратуры⁹¹. У сваім артыкуле М. Ларчанка поўнасьцю адкінуў тэзу пра вялікі ўплыў на беларускую культуру культуры расейскае. Прыгадваючы, што Францішак Скарына на беларускай мове пачаў друкаваць на 47 гадоў раней за Івана Фёдарова, высунуў патрабаваньне аб'ектыўнае ацэнкі беларускага нацыянал-адраджэнскага руху ў дарэвалюцыйны пэрыяд, падкрэсьліў вялікае значэньне газэты „Наша Ніва”, ад якой гэты пэрыяд называецца нашаніўскім, а таксама паставіў пытаньне аб рэабілітацыі беларускіх нацыянальных пісьменьнікаў ды апазыцыйнай у дачыненьні да савецкага рэжыму літаратурнай арганізацыі „Узвышша”.

Гэты артыкул выклікаў хвалю пратэсту з боку партыйных колаў. Пачынаючы з 23 студзеня 1957 году быў звольнены галоўны рэдактар „ЛіМ-у” й бальшыня сяброў рэдкалегіі. Характэрны той факт, што ў часе свае абароны на III Пленуме Праўленьня Саюзу Пісьменьнікаў БССР Ларчанка ня толькі не пакаяўся, але нават адстойваў сваю пазыцыю ў дачыненьні да „Нашае Нівы” – заўважае С. Станкевіч.

У справе гістарычных і культурных помнікаў беларускага народу на асаблівую ўвагу заслугоўвае зварот пад загалоўкам *У абарону помнікаў культуры*⁹², які падпісалі найбольш выдатныя тагачасныя культурныя дзеячы: акадэмік Мікалай Нікольскі, пісьменьнікі Пятро Глебка й Піліп Пестрак, кампазытар Яўген Цікоцкі, доктар мастацтвазнаўства Міхаіл Кацар і доктар філялягічных навук Міхась Ларчанка. У звароце падкрэсьліваюцца слабыя веды ў галіне беларускай старадаўняй і сярэднявечнай культуры ды малая колькасць музэйных экспанатаў дасавецкага пэрыяду, што павінна мабілізаваць да клапацілівага захоўваньня і ўважнага вывучэньня помнікаў беларускае культуры.

У паднятым алярме супраць русыфікацыі беларускай мовы й культуры партыя ўбачыла праявы беларускага „буржуазнага нацыяналізму”. У пастанове пленуму выразна было сказана, што базай для дзейнасьці беларускіх пісьменьнікаў будзе „братняя дружба зь вялікай расейскай культурай”⁹³.

Пасьля партыйнага пленуму, на якім першы сакратар ЦК кампартыі Беларусі Кірыла Мазураў заявіў, што зь беларускімі „буржуазнымі нацыяналістамі” трэба расправіцца як з „ворагамі радзімы” й

⁹¹ Тамсама, спасылка на: Міхась Ларчанка, *Некаторыя пытаньні ў гісторыі беларускай літаратуры*, у: „Літаратура і Мастацтва”, Мінск, 17 лістапада 1957.

⁹² Тамсама, спасылка на: *У абарону помнікаў культуры*, у: „Літаратура і Мастацтва”, Мінск, 20 кастрычніка 1956.

⁹³ Тамсама, спасылка на: „Літаратура і Мастацтва”, Мінск, 23 сакавіка 1957.

„агентамі амэрыканскага імперыялізму”, змянілася паняцце „нацыянальнай формы” ў літаратуры й мастацтве. Было яно звужана толькі да вонкавых асаблівасцяў, гэта значыць да дапушчэння беларускае мовы. З гэтае прычыны беларускія культурныя й навуковыя дзеячы вымушаныя былі весці змаганьне за пашырэнне гэтага паняцця на іншыя нацыянальныя элементы беларускага народу, як яго характар, быт, нацыянальны фальклёр, спецыфічныя асаблівасці беларускага краю й гэтак далей. Адначасова пачалі паяўляцца працы з розных галінаў, адарваныя ад савецкае рэчаіснасці й прысьвечаныя гістарычнай мінуўшчыне.

Здаралася, што й партыйныя органы заўважылі, што перавыканалі плян русыфікацыі⁹⁴. Гэтым можна патлумачыць выступленні некаторых дзеячаў, як, напрыклад, сакратара Маладэчанскага абкаму партыі Н. Южыка, які адкрыта выказаў сваё абурэнне тым, што ў крамах Менску нельга купіць кружэлак зь беларускай музыкай.

„З прыведзеных у гэтым артыкуле матар’ялаў і фактаў дастаткова відаць, што нацыянальны супраціў Беларусаў, ня гледзячы на доўгі перыяд жорсткага нацыянальнага прыгнёту, бязьлітаснага знішчання нацыянальнай культуры ды жудасных рэпрэсіяў супраць яе тварцоў, ня зломлены. Вельмі важны той факт, што ў вабарону нацыянальнай культуры актыўна выступаюць ня толькі прадстаўнікі старэйшага пакаленьня, сьветкі й удзельнікі шырока разгорнутага беларускага нацыянальна-культурнага руху 20-ых гадоў, але й прадстаўнікі маладога пакаленьня, маладыя пісьменьнікі, настаўнікі, студэнцтва, што былі ўзгаданыя ўжо ў умовах жорсткай сталінскай рэакцыі трыццатых і пазнейшых гадоў. Гэта найлепшы й бясспрэчны доказ, што нацыянальныя патрэбы й імкненьні ажыццявіць іх зьяўляюцца ў беларускім народзе арганічнымі й неперажыванымі”⁹⁵.

Супраціў русыфікаваньню беларускае мовы сыстэматычна аказвалі беларускія пісьменьнікі пры выдатнай падтрымцы настаўнікаў і студэнтаў – паведамляе часопіс „Навіны зь Беларусі”⁹⁶. Гэты супраціў стаўся асабліва моцным, пачынаючы з 1956-1957 гадоў, калі ў сувязі з паслясталінскай адлігай і асуджэньнем культуры асобы наступіла

⁹⁴ Ст. Крушыніч (псэўданім Станіслава Станкевіча), *Перапляваліся ў русыфікацыі*, у: „Бацькаўшчына”, № 9 (395), Мюнхэн, 2 сакавіка 1958, с. 1-2.

⁹⁵ Станіслаў Станкевіч, *Апошнія правы нацыянальнага супраціву ў БССР*, у: „Бацькаўшчына”, №№ 25-26 (461-462), Мюнхэн, 28 чэрвеня 1959, с. 5.

⁹⁶ *Пісьменьнікі ў вабароне роднае мовы*, у: „Навіны зь Беларусі”, № 13 (15), Нью-Ёрк, 31 жніўня 1964, с. 6-7.

некаторае злагадненне палітычнага курсу. У пісьменьніцкім асяродзьдзі тады было пастаўлена пад шырокае абмеркаванне пытанне чысьціні мовы, ейнае культуры ды звароту да народных моўных крыніцаў. Беларускі мовазнаўца Фёдар Янкоўскі якраз тады сфармуляваў прынцып, што „абьякавасьць да мовы – гэта абьякавасьць да народу й яго культуры”. Гэтая моўная кампанія была натолькі інтэнсыўная, што газета „Літаратура і Мастацтва”, каб друкаваць хоць найважнейшыя выказваньні ў абароне мовы, на працягу 1957-1958 гадоў увяла на сваіх старонках адмысловы разьдзел *Шанаваць родную мову*.

Кампанія ў абароне роднае мовы прынесла пажаданыя вынікі. Сфармуляваныя ў моўнай дыскусіі прынцыпы пачалі ажыцьцяўляць у сваіх творах самі пісьменьнікі. У пары з агульнай рэабілітацыяй нацыянальнае традыцыі й нацыянальных элементаў культуры пачалася таксама рэабілітацыя беларускае мовы. Праўда, ня ўсе пісьменьнікі ўключыліся ў гэтую плынь. Дзеля прыкладу, „Навіны зь Беларусі” называюць прозьвішчы Ўладзіміра Карпава ды Івана Шамякіна.

Запраўднымі піянерамі ў ачышчэньні беларускае мовы былі: Іван Мележ, Аляксей Кулакоўскі, Янка Брыль, Мікола Лобан, Уладзімір Караткевіч, Барыс Сачанка ды цэлы шэраг іншых. У мове мастацкай літаратуры стала значна менш русыфізмаў. Ды й тыя, якія трапляліся, расплываліся й губляліся ў беларускай народнай стыхіі. Пісьменьнікі поўнымі прыгаршчамі сталі чэрпаць з народнае мовы ня толькі лексыку, але й паводле ейных узораў будаваць свае сынтаксічныя ды фразэалягічныя канструкцыі. Разам з гэтым стаў заўважацца выразны ўхіл у бок тварэньня нэалягізмаў на аснове народнае мовы.

У сытуацыі, калі ў іншых сфэрах жыцьця Беларусі дамінавала расейская мова альбо беларуска-расейскі жаргон, мастацкая літаратура ўзяла на сябе вялікую нацыянальную ролю – ролю захаваньня й абароны беларускае мовы⁹⁷.

Аднак крытыка савецкай моўнай палітыкі на старонках беларускіх часопісаў працягвалася коратка. Пачалася ў 1956 годзе, кульмінацыйнага пункту дасягнула ў 1957 годзе, а закончылася годам пазьней. Праўда, партыйныя чыньнікі прымушаныя былі згадзіцца, што становішча беларускае мовы сапраўды ненармальнае, і зрабілі некаторыя, хоць нязначныя, палёгкі ў сваёй моўнай палітыцы. Але неўзабаве пачалі прывіваць нерасейскім народам Савецкага Саюзу расейскую мову як другую дзяржаўную мову.

⁹⁷ Тамсама.

Водгукам на гэтую абнаглелую русыфікацыю быў артыкул Уладзіміра Юрэвіча пад назовам, узятым з Купалавага верша, *Магутнае слова ты, роднае слова*⁹⁸. Станіслаў Крушыніч працытаваў на старонках „Бацькаўшчыны” шырокія фрагменты публікацыі Юрэвіча.

„Калі ў пісьменьніка няма першаасновы, якой зьяўляецца мова, – свая, адметная, гнуткая і ёмістая, сакавітая і вобразная – дык ці здольны ён адлюстраваць у сваіх творах той шпаркі рух жыцця, які складае характэрную рысу другой паловы XX стагодзьдзя? Зразумела, што не.

Толькі ў народзе чэрпаць усё багацце роднай мовы, адчуць зьмены, якія адбываюцца ў моўным працэсе, і засьветчыць іх для пакаленьняў ня толькі сваімі мастацкімі творамі, але і дыялектнымі слоўнікамі”⁹⁹.

Неабходнасьць блізка трымацца мовы народу й чэрпаць зь яе патрэбныя для пісьменьніка лексычныя й фразэалягічныя багацьці У. Юрэвіч абгрунтоўваў наступным чынам:

„Народная мова – гэта ў пэўнай ступені той грунт, на якім трымаецца народнасьць літаратуры, калі разумець яе як імкненьне да праўдзівага адлюстраваньня ў мастацкіх творах нашай рэчаіснасьці, жыцця народу. Праўдзівае асьвятленьне навакольнага жыцця пад сілу толькі таму мастаку, які заўсёды з народамі. Быць з народамі азначае для пісьменьніка ня толькі вывучаць змест яго жыцця, але і формы выяўленьня гэтага зместу. Адзін з такіх форм, найбольш даступнай для ўспрыяньця, як вядома, зьяўляецца мова народу. Здабыць характэрнае зь нявычэрпных народных скарбаў, якімі зьяўляецца жывая народная мова, і ёсьць адзін з найпершых клопатаў запраўднага пісьменьніка”¹⁰⁰.

Артыкул У. Юрэвіча – гэта рэдкая, але тым ня меней здаровая й суцяшальная зьява, што ў асяродзьдзі пісьменьнікаў Савецкай Беларусі не занікла імкненьне да абароны роднае мовы ад розных русыфікатарскіх экспэрымэнтаў – канклюдуе С. Крушыніч.

Кампанію супраць замены беларускае мовы ў розных галінах жыцця мовай расейскай пачаў таксама рэгабілітаваны пісьменьнік

⁹⁸ Уладзімір Юрэвіч, *Магутнае слова ты, роднае слова*, у: „Полымя”, № 3, Мінск 1960.

⁹⁹ Ст. Крушыніч (псеўданім Станіслава Станкевіча), *Жахлівы білянс русыфікацыі*, у: „Бацькаўшчына”, № 7 (393), Мюнхэн, 16 лютага 1958, с. 1-2.

¹⁰⁰ Тамсама, с. 1.

Максім Лужанін. Выступаючы на сходзе актыву працаўнікоў у галіне літаратуры й мастацтва БССР у Менску 2 лістапада 1957 году, сказаў:

„Хочацца, каб беларуская мова чулася ня толькі ў творчых арганізацыях, але і ў установах, школах сярэдняй і вышэйшай, каб яна была і на папяроснай каробцы, і на трактары, і на станку”¹⁰¹.

Услед за пісьменьнікамі пра сытуацыю беларускае мовы загаманілі й іншыя прадстаўнікі беларускай інтэлігенцыі. С. Крушыніч звяртае ўвагу на выказваньне аднаго студэнта, які напісаў на старонках „ЛіМ-у” наступнае:

„Толькі тады, калі мы пачуем жывую беларускую мову з вуснаў выкладчыка і прадаўца, сакратаркі і інжынера, дырэктара заводу і міністра, калі мы знойдзем яе ў заявах і ў пратаколах судовых працэсаў, на старонках навуковых працаў – толькі тады беларуская мова зойме належнае месца ў жыцьці”¹⁰².

С. Крушыніч звяртае ўвагу на тое, што ў абарону беларускае мовы не ўключыліся пісьменьнікі старэйшага пакаленьня, якія, у прынцыпе, павінны яе ачолюць.

Алесь Берасьняк у публікацыі *Небеларуская мова ў беларускай літаратуры*¹⁰³ прыгадаў артыкул Кузьмы Чорнага, які сьцьвярджаў:

„Павінны быць створаныя беларускія вышэйшыя формы беларускай культуры. І тут паўстае найвялікшае пытаньне мовы. Бо каб гэтыя «вышэйшыя формы культуры» былі й вышэйшымі й беларускімі, найначай трэба, каб яны былі запраўды ў беларускай мове”¹⁰⁴.

Найбольшую пагрозу для натуральнага фармаваньня й развіцьця самабытнасьці літаратурнае мовы Чорны бачыў у наступе расейскага лексычна-фразэлягічнага жаргону. Руйнаваньне беларускага літаратурнага слова праз наварочваньне яго на расейшчыну Чорны называў злачынствам з боку тых людзей, якія думаюць сваім „дубовым пілаваньнем забіць жывую прыгажосьць народнай мовы”, якія „сталі на працу як-бы дзеля таго, каб патаптаць і зьнішчыць тое моў-

¹⁰¹ Тамсама.

¹⁰² Тамсама, с. 2.

¹⁰³ Алесь Берасьняк, *Небеларуская мова ў беларускай літаратуры*, у: „Бацькаўшчына”, №№ 31-32 (515-516), Мюнхэн, 14 жніўня 1960, с. 2; спасылка на: Кузьма Чорны, *Небеларуская мова ў беларускай літаратуры*, у: „Узвышша”, кн. 5, Менск.

¹⁰⁴ Тамсама.

нае багацьце, якое Беларусь зьбірала й ахоўвала ўсе доўгія вякі свае падвойнае няволі”. Чорны заклікаў літаратараў „абудзіць у сабе (...) беларускую моўную стыхію”, вывучаць і шанаваць яе, каб „спрыяць вырашэньню праблемы беларускага стылю”. ... Найважнейшае заданьне літаратуры Чорны бачыў у тым, што яна „афармляе культуру мовы”¹⁰⁵. Адзіны ратунак Кузьма Чорны бачыў у мове народнай, у ейнай жыцьцядайнай, творчай трываласьці:

„Вялікая беларуская моўная стыхія ня толькі не загінула за час шматвяковага нацыянальнага панявольеньня Беларусі, ня толькі не была праглынутая моўнымі культурамі суседніх народаў, а захавала сваю чысьціню, скрышталявалася ў надзвычайнае багацьце арыгінальных формаў, служачы нават багатым матар’ялам для суседніх моўных культур. Беларуская мова – мова беларускіх казак і песень, фразалёгія народнае гутаркі – гэта найглыбейшая самабытнасьць і характэрнае. (...) Літаратурная мова павінна быць чыстаю, беларускаю. Карэньне яе – у мове народнай”¹⁰⁶.

Пасьля XX зьезду партыі ў лютым 1956 году амаль кожны нумар „Польмя”, „Беларусі” ці „Літаратуры і Мастацтва” прыносіў творы выкінутых зь літаратуры, закатаваных ці высланых беларускіх пісьменьнікаў, альбо паведамлялі пра намеры ці пастановы перавыданьня іхных твораў – адзначае Язэп Каранеўскі ў публікацыі *Бунт супраць бальшавізму й русыфікацыі*¹⁰⁷.

„Дамаганьні шырэйшае свабоды ў нацыянальным жыцьці ў БССР знаходзяцца ў цеснай сувязі зь імкненьнямі да большай свабоды наагул ды з крытыкай і яўным незадавальненьнем зь існуючай антынароднай савецкай сыстэмы. Гэты рух прыняў такія вялікія разьмеры й стаўся натоўкі небяспечным, што трэба было выкінуць зь вышэйшых навучальных установаў у Менску аж 200 беларускіх студэнтаў на працягу толькі няцэлага мінулага году!”¹⁰⁸

Гэта зьяўляецца сьведчаньнем таго, што беларускі народ не заламаўся пад цяжкімі ўдарамі сталінскага курсу, але перахаваў у сабе незьнішчальныя патэнцыяльныя сілы. Гэты нацыянальны антыбальшавіцкі й антырусыфікатарскі рух у Беларусі дапамагаў верыць, што

¹⁰⁵ Тамсама.

¹⁰⁶ Тамсама.

¹⁰⁷ Язэп Каранеўскі, *Бунт супраць бальшавізму й русыфікацыі*, у: „Бацькаўшчына”, № 13 (347), Мюнхэн, 31 сакавіка 1957, с. 1-2.

¹⁰⁸ Тамсама.

ў будучыні перамогуць нацыянальныя ідэалы. Перакананая ў гэтым „Беларуская Праўда”.

„Змаганьне за беларускую мову прадаўжаецца. (...) Пра беларускую мову пішуць і падсавецкія моваведы, удасканальваюць яе, узбагачаюць запасамі з народных гаворак, а яны без канца багатыя. (...) Каб беларуская мова мела сапраўды свабоду, мела дзяржаўнае значэньне, як калісь, дык беларуская мова стаяла-б на высокім узроўні. А так беларускую мову пакінулі маскалі толькі на завод – крыху, каб ім не закінулі, што (...) вынішчаюць нацыянальныя мовы. Прыйдзе час, і беларуская мова зойме належнае ёй месца ў сям’і, у грамадзка-рэлігійным жыцьці, у адміністрацыі і дыплёматыі”¹⁰⁹.

Часопіс „Барацьба” заклікае да захаваньня й разьвіцьця роднае мовы ў эміграцыі:

„Народ у краі змагаецца за сваю родную мову і не дасьць яе зьнішчыць. Нашым абавязкам ёсьць дапамагчы свайму народу ў гэтым сьвятым змаганьні. Мы маем усе магчымасьці вывучаць, разьвіваць і ўпрыгожваць сваю мову. Шануйма яе, навучайма сваіх дзяцей кахаць, гаварыць, вывучаць сваю мову. Узгадоўваем у сэрцах сваіх дзяцей пачуцьцё вернасьці ёй, бо мова нашая – душа нашая. (...) Захоўваючы вернасьць сваёй мове, раскрываючы маскоўскі тэрор супраць нашае мовы, мы дапаможам нашаму народу бараніць сваю мову”¹¹⁰.

Гэтакім заклікам да суайчыньнікаў у эміграцыі дапамагчы захаваць беларускую мову канчаецца паведамленьне пра ўзмоцненую русыфікацыю й супраціў ёй у Беларусі.

4.5. Спосабы абароны беларускае мовы перад русыфікацыяй

Станіслаў Станкевіч, пазнаёміўшы чытачоў „Бацькаўшчыны” з мэтамі правядзеньня рэформы беларускага правапісу ў 1933 годзе, у далейшай частцы публікацыі заняўся абмеркаваньнем мэтадаў супрацьдзеяньня ейным вынікам.

„У вагальным працэсе змаганьня з паходам расейскага бальшавізму на зьнішчэньне беларускае мовы адкідаць прывіваньня і

¹⁰⁹ *Беларуская мова*, у: „Беларуская Праўда”, № 12, Віндсбэрг, кастрычнік 1972, с. 10.

¹¹⁰ *Узмоцненая русыфікацыя*, у: „Барацьба”, №№ 87-88, Штутгарт, студзень – жнівень 1979, с. 17.

ўжо прывітыя нашай мове русышчызмы – яшчэ мала. Гэтае змаганьне будзе мець свой належны эфэкт тады, калі мы, адкідаючы ўсе расейскія напластаваньні, прымусова нашай мове накінуць, будзем адначасна рупліва культываваць і разьвіваць усе тыя асаблівасьці, якія, будучы тыпова беларускімі, адначасна адрозьніваюць нашу мову ад мовы расейскай. Баяцца бальшавікі ў сваім русыфікатарскім шале «штучнай» (чытай – «натуральнай») бар’еры між беларускай і расейскай мовамі, значыцца, мы павінны «бар’еру» гэтую разбудоўваць і паглыбляць. Баяцца яны «мясцовых правінцыяналізмаў», «штучных наватвораў» і «незразумельных архаізмаў», мы павінны якраз і ўзбагачаць імі нашу мову»¹¹¹.

У кожнай мове выступаюць словы, якія маюць адназначнае ці блізказначнае значэньне. Сярод групы такіх сынонімаў С. Станкевіч раіць выбіраць тыя лексэмы, якія найбольш падкрэсьліваюць самабытны характар беларускае мовы й аддаляюць яе ад „вялікай мовы братняга рускага народу”. І таму перавагу раіць аддаваць такім словам, як напрыклад: *сэлета, летась, пазалетась, налета*, таму што яны зьяўляюцца тыпова беларускімі ды нязнаныя другім славянскім народам.

У галіне марфалёгіі й словаўтварэньня побач з займеньнікамі *яго, яе, іх* шырока распаўсюджаныя таксама займеньнікі з суфіксам **-н-**: *ягоны, ейны, іхны*. У сувязі з тым, што формы з суфіксам **-н-** не выступаюць у мовах суседзяў – ні ў польскай, ні ў расейскай – варта даваць ім перавагу ў беларускай мове.

Можна ўзяць яшчэ прыклад і з сынтаксісу. Па-беларуску можна сказаць: *брат большы ад сястры* ды *брат большы за сястру*. Спосаб параўнаньня пры дапамозе злучніка *за* ў беларускай народнай мове больш пашыраны, а паколькі адсутнічае ён у мове расейскай, дык быў выкінуты зь беларускай літаратурнай мовы ў БССР. Сёньня варта выкарыстоўваць менавіта канструкцыі з злучнікамі *за* як больш тыповыя для беларускае мовы.

Іншы прыклад з галіны сынтаксісу. З наступных словазлучэньняў: *кніжка для навучаньня чытаньня па-беларуску, кніжка для навучаньня чытаць па-беларуску і кніжка вучыцца чытаць па-беларуску* трэба выбраць апошні сказ як найбольш характэрны для беларускае мовы – раіць С. Станкевіч.

¹¹¹ Др. Ст. Ст., *У вабароне роднае мовы*, у: „Бацькаўшчына”, №№ 104-105, Мюнхэн, 29 чэрвеня 1952, с. 6.

У працэсе абароны роднае мовы перад русыфікацыяй вялікую ролю выконвае таксама й правапіс – умоўны спосаб перадавання на пісьме вымовы паасобных словаў.

„Правапіс, як ведама, зьяўляецца ў гэтым сэнсе бадай што без значэння ў мовах, якім не пагражае асыміляцыя (...) Затое ўсе тыя мовы, якія бароняцца перад чужой асыміляцыяй, імкнучца да правапісу фанэтычнага, да перадавання на пісьме ўсіх адценьняў вымовы дадзенага слова”¹¹².

Сярод беларускіх адметнасцяў Станіслаў Станкевіч раіць звяртаць увагу на наступныя:

- мяккае вымаўленьне прыназоўнікаў з ці **без** перад словамі, якія пачынаюцца мяккімі гукамі, напрыклад: *зь ім, безь мяне*.
- паяўленьне прыстаўнога **в** перад пачатковым **а**, калі папярэджвае яго прыназоўнік **у**, напр. *агонь – у вагні, акно – у вакне*.

„У вабароне роднае мовы перад прымусовай русыфікацыяй мы павінны ня толькі адкідаць увесь той вонкавы пакост, якім засьмечваецца нашая мова ў БССР, але ня ў меншай меры й рупліва культываваць, разьвіваць і пашыраць усе тыя ейныя тыповыя асаблівасці, якія, з мэтай гэтае русыфікацыі, зь беларускай мовы бязьлітасна выкідаюцца. Іншымі словамі, мы павінны рупіцца аб апрычонасць нашай мовы й сьвядома паглыбляць розьніцы між ёй і мовай расейскай”¹¹³.

Станіслаў Станкевіч піша пра існаваньне ў Беларусі двух варыянтаў беларускае мовы¹¹⁴. Мова мастацкай літаратуры значна адрозьніваецца ад мовы навуковай, тэхнічнай, палітычнай, а перадусім мовы пэрыядычнага друку. Яна, хоць таксама не пазбаўленая русыцызмаў, аднак значна чысьцейшая. У пісьменьніцкім асяродзьдзі нават зьявіўся асобны тэрмін дзеля акрэсьленьня мовы немастацкае літаратуры – газэтная мова.

„Гэтая газэтная мова, апрача вялікага мноства ў ёй слоўных запазычанняў з расейскае мовы, свой сынтаксічны, стылёвы й фразэалягічны склад сьлепа калькуе з расейскае мовы. Гэтае

¹¹² Тамсама, с. 7.

¹¹³ Тамсама.

¹¹⁴ С. Станкевіч, *Два варыянты беларускае мовы*, у: „Беларус”, № 87, Нью-Ёрк, чэрвень 1964, с. 6.

калькаваньне асабліва выразнае ў тых газэтных артыкулах і матэрыялах, што ў рэдакцыях перакладаюцца з расейскае мовы на беларускую”¹¹⁵.

С. Станкевіч зьвяртае ўвагу на падзел у пісьменьніцкім асяродзьдзі. Міхась Стральцоў, дзеля прыкладу, прапанаваў адысьці ад „дарэвалюцыйнае” беларускае мовы, якой пісалі пра вёску, і пачаць апісваць гарадзкое жыцьцё той моваю, якою гаворыць горад, значыць, расейска-беларускім жаргонам – заўважае С. Станкевіч. Аднак абаронцаў чысьціні беларускае мовы сярод пісьменьнікаў значна больш. Аляксей Кулакоўскі, у адказ Міхасю Стральцову, напісаў:

„Не, не падымацца нам трэба над беларусою народнаю моваю, а наадварот – усё глыбей і глыбей апускацца ў яе нетры, усё сьмялей і старанней вывучаць і выкарыстоўваць яе нявычарпальныя багацьці. Вядома, было-б няправільна, каб мы не заўважылі тых новых словаў, якія прыходзяць у беларускую літаратурную мову ў сувязі зь вялікім грамадзкім і тэхнічным прагрэсам. Яны ўзбагачаюць цяпер і што далей, то ўсё больш будучь узбагачаць нашу лексыку. Але ўзбагачэньне гэтае павінна адбывацца на народным грунце, на глебе таго нацыянальнага моўнага скарбу, які створаны чалавецтвам на працягу стагодзьдзяў. Шанаваць і бараніць чысьціню й самабытнасьць нашай беларускай мовы неабходна яшчэ й таму, што цяпер ужо й так наглядаецца некаторы адрыв літаратурнай мовы ад народнай. Асабліва гэтым вызначаецца мова нашых беларускіх газэт і радыё”¹¹⁶.

Газэта „Беларус” паклікаецца на выказваньне Рыгора Барадулін на пра страту гнуткасьці беларускай мовай¹¹⁷. Рыгор Барадулін напісаў:

„Мова, якая сталася літаратурнай, паступова й незаўважна нівэлюецца, калі яна ня жывіцца народнай лексыкай, народнымі крыніцамі словатварэньня. Расейская мова пад уплывам газэтынікаў, радыё- й тэлежурналізму, канцылярскага ліставаньня, загадаў, цыркуляраў за апошні час моцна засушылася, зьбяднела. Выручаюць хіба што абласныя выразы, дыялекты. Беларускую мову ў сваю чаргу моцна закалькавалі, страціўшы народную гнуткасьць і рухомасьць слова. Даслоўна перакладаюцца цэлыя ідыёматычныя расейскія фразы, нават пагаворкі, прымаўкі”¹¹⁸.

¹¹⁵ Тамсама.

¹¹⁶ Тамсама.

¹¹⁷ *Мова: страта гнуткасьці*, у: „Беларус”, № 338, Нью-Ёрк, жнівень 1987, с. 3.

¹¹⁸ Тамсама, спасылка на: Рыгор Барадулін, „Нёман”, Мінск 1987, № 2, с. 159.

З гэтымі русьцызмамі стараліся змагацца беларускія пісьменьнікі. Мова мастацкіх твораў значна адрозьніваецца ад мовы публіцыстыкі ды навукі – піша на старонках „Запісаў” Станіслаў Станкевіч.

„Аналізуючы мову мастацкай літаратуры, няцяжка заўважыць, як яна бароніцца перад накіданымі беларускай мове русьцызмамі і ўжывае іх у васноўным у тых выпадках, калі гэтыя русьцызмы сталіся ўжо агульна прынятымі, здабылі поўнае права грамадзянства й зусім выціснулі адпаведныя ім беларускія граматычныя формы й словы”¹¹⁹.

Станкевіч прасачыў розныя выданьні тых самых мастацкіх твораў і прыйшоў да высновы, што пісьменьнікі ў перавыданьнях стараюцца ачысьціць ад русьцызмаў апублікаваньня раней, найчасцей на старонках часопісаў, творы. Русьцызмы замяняюць тыпова беларускімі словамі. Вось некалькі прыкладаў:

„Полымя”

М. Лынькоў – *Векапомныя дні*

У партыі *састаялі?* (1957, IX, 66)

слаба *замаскіраваныя* (1957, X, 34)

Вялі на *сворках* дзесятак аўчарак (1957, X, 39)

страстнае жаданне дапамагчы ёй (1957, XI, 11)

ажаніўся на семнаццаці гадовай *дзяўчыне* (1957, XII, 66)

Кніжнае выданьне

У партыі *былі?* (III, 362)

слаба *замаскаваныя* (III, 433)

Вялі на *павадках* дзесятак аўчарак (III, 443)

гарачае жаданне ... дапамагчы ёй (IV, 237)

ажаніўся з семнаццаці гадовай *дзяўчынай* (IV, 384)

У. Карпаў – *За годам год*

Усе глядзелі на Васіля Пятровіча з *недаўменнем* (1955, II, 16)

Але справа *абстаяла* крыху прасцей (1956, VI, 90)

яны на прыватнай кватэры, за якую *пляцяць* гаспадарам (1957, VII, 68)

Усе глядзелі на Васіля Пятровіча *няўцямна* (158)

Але справа *стаяла* крыху прасцей (448)

яны на прыватнай кватэры, за якую *плацяць* гаспадарам (583)

¹¹⁹ Станіслаў Станкевіч, *Русьфікацыя беларускае мовы ў БССР і супраціў русьфікацыйнаму працэсу*, у: „Запісы”, кн. I, Мюнхэн 1962, с. 124.

І. Шамякін – Крыніцы

запасная (шпулька з вудзільна-
на) ў мяне ёсць, усё іншае так-
сама *маецца* (1956, IV, 75)

Школу я кончу, не хвалюйце-
ся, – ціха і *прымірыцельна* ска-
заў ён (1956, V, 45)

запасная ў мяне ёсць, усё
іншае таксама *знойдзецца* (119)

Школу я кончу, не хвалюйце-
ся, – ціха і *прымірэнка* сказаў
ён (267)¹²⁰.

„З прычыны агульных русыфікацыйных тэндэнцыяў, накіда-
ных зверху, канечнасьці высьцераганьня «вузкіх правінцыяна-
лізмаў», «архаізмаў» ды «штучна твораных нэалагізмаў», а з друго-
га боку – з прычыны канечнасьці «ўзбагачваньня» мовы «з нявы-
чэрпных крыніцаў мовы вялікага рускага народу», беларускія
паэты й пісьменьнікі вельмі абмежаваныя ў сваіх магчымасьцях
нармальнага ўзбагачваньня й разьвіцьця сваёй мовы на базе на-
роднай мовы й дыфэрэнцыяваньня яе рознымі сэмантычнымі ад-
ценьнямі. Таму мова сучаснай беларускай савецкай літаратуры –
гэта наагул мова бедная й бясхварбная»¹²¹.

Станіслаў Станкевіч пагаджаецца зь меркаваньнем беларускага
літаратурнага крытыка ў вольным сьвеце Алеся Берасьняка, які напі-
саў:

„Лепшыя ды багатыя здабыткамі яшчэ нядаўна традыцыі бе-
ларускае літаратуры ў ейнай арыентацыі на ўзоры народнае мо-
вы, на ейныя нацыянальныя асаблівасьці, на культуру й нацыя-
нальную чысьціню літаратурнае мовы сьнянны ў БССР мусова за-
нядбаныя. Аснова разьвіцьця нацыянальнае літаратурнае мовы –
мова народная ў сваёй першароднай някранутасьці чужароднымі
ўплывамі абвяшчаецца аджылым і незразумелым правінцыяліз-
мам. Да ўсяго гэтага прывяла нязьменная праз увесь час анты-
нацыянальная палітыка большавікоў нівэляваньня беларускае
літаратурнае мовы на расейскі ўзор, што разам з выгнаньнем зь
беларускае літаратуры нацыянальнае праблематыкі пасьлядоўна
й пэўна ськіроўвае яе ў правінцыянальнае адгалінаваньне
літаратуры расейскай»¹²².

С. Станкевіч адначае, што роля беларускіх пісьменьнікаў у заха-
ваньні беларускае мовы ды ў ейнай абароне перад русыфікацый

¹²⁰ Тамсама, с. 126-127.

¹²¹ Тамсама, с. 127.

¹²² Тамсама, с. 127-128, спасылка на: Алесь Берасьняк, *Убітым шляхам сацыялістычна-
нага рэалізму*, у: Беларускі Зборнік Інстытуту Вывучэньня СССР, № 7, Мюнхэн
1957, с. 36.

асабліва вялікая. Яны сыстэматычна стараюцца, па меры магчымасяў, пісаць чыстай беларускай мовай ды выходзяць зь ініцыятывай беспасярэдняга абмеркаваньня пытання чысьціні мовы, ейнае культуры й ейнага вяртаньня да народных моўных крыніцаў. Выходзячы з фармулёўкі Ф. Янкоўскага, што „абьякавасць да мовы – абьякавасць да народу й яго культуры”¹²³, пытаньне мовы расшыраецца на ўсе дзялянкі беларускае культуры¹²⁴.

С. Станкевіч прыводзіць цэлы шэраг выказваньняў у абарону беларускае мовы розных пісьменьнікаў ды мовазнаўцаў:

Янкі Скрыгана – „Ведаць мову – знача ведаць законы яе будаваньня, ведаць яе народную аснову. Бо толькі ведаючы народную аснову мовы, можна ведаць, як правільна і проста выказаць думку, як натуральна, паводля законаў гэтай мовы, пабудаваць фразу, дзе якое сказаць слова, патрэбнае іменна да гэтага месца, дзе зрабіць націск, дзе і як вымавіць галосныя, зычныя, цьвёрдыя, мяккія, уласцівыя гучаньню гэтае мовы. Ведаць мову – гэта ў першую чаргу ведаць, як гаворыць народ”¹²⁵.

Алеся Адамовіча – „Літаратурная беларуская мова за апошнія дзесяцігодзьдзі стала больш нармалізаванай, узбагацілася лексычна. І тое, што літаратурная «кніжная» мова стала больш адрозьнівацца ад гутарковай – зусім заканамерна. Але гэта не азначае, што нармалізаваная літаратурная мова павінна быць пазбаўленая бытавых, народных і навет мясцовых хварбаў, што яна можа нагадваць «перакладную» мову. Дысталяваная вада хоць і чыстая, але мала прыемная на смак”¹²⁶.

Максіма Лужаніна – „Далейшае разьвіцьцё нашай культуры самым цесным чынам зьвязана з разьвіцьцём і пашырэннем беларускай мовы. Нажаль, некаторыя нашы таварышы па творчай рабоце, мастакі, артысты, кампазытары, людзі, чыё ўсё жыцьцё зьвязана зь беларускай культурай, вельмі часта ня ўжываюць мовы народу. А ці можна стварыць нацыянальную культуру, не валодаючы ў дасканаласьці мовай народу?”¹²⁷

¹²³ Ф. Янкоўскі, *Абьякавасць да роднага слова*, у: „Літаратура і Мастацтва”, № 38, Мінск, 11 траўня 1957.

¹²⁴ Станіслаў Станкевіч, *Русыфікацыя беларускае мовы ў БССР і супраціў русыфікацыйнаму працэсу*, у: „Запісы”, кн. I, Мюнхэн 1962, с. 130-131.

¹²⁵ Тамсама, с. 131, спасылка на: Я. Скрыган, *Думкі аб мове*, „Літаратура і Мастацтва”, № 38, Мінск, 11 траўня 1957.

¹²⁶ Тамсама, с. 132, спасылка на: А. Адамовіч, *Багацце творчых індывідуальнасцяў*, „Літаратура і Мастацтва”, № 21, Мінск, 13 сакавіка 1957.

¹²⁷ Тамсама, с. 132, спасылка на: „Літаратура і Мастацтва”, № 88, Мінск, 2 лістапада 1957.

Е. Ермаловіча – „Нераспрацаванасць літаратурных нормаў часта прыводзіць да таго, што ў нас часамі лічаць дыялектызмамі такія словы, якія ніколі ня былі імі і ня могуць быць навет з пункту погляду самых элемэнтарных патрабаванняў лінгвістыкі...

Дзе шукаць мяжу паміж дыялектызмамі й літаратурнай мовай? Такой абсалютнай мяжы, бадай, і быць ня можа. Але калі слова мае беларускі ці агульнаславянскі карань, бытуе ў народзе, калі народ яго разумее ці навет зможа зразумець па самой прыродзе караня, ня трэба нашым крытыкам, рэдактарам прыдзірліва адносіцца да яго. Гэта значна ўзбагаціць і пашырыць нашу лексыку, якая ў ніякім разе не абмяжоўваецца слоўнікам у восемдзсят тысяч слоў (алюзія да «Руска-беларускага слоўніка» з 1953 г. – С. С.), а разы ў два, а можа і ў тры багацейшая»¹²⁸.

Уладзіміра Юрэвіча – „Беларуская мова існуе не адно стагодзьдзе. І ў сучаснай літаратурнай мове мы сустрэнем шмат элемэнтаў, якія былі ўласьцівы мове XIX, XVIII і ранейшых стагодзьдзяў. Письменьнік ня мае права не зважаць на тыя традыцыі, якія складаліся стагодзьдзямі. Ігнараваць традыцыі – знача адрывацца ад народу. Калі, напрыклад, паслухацца некаторых «рэформатараў» і адмовіцца ад фанэтычнага прынцыпу, – гэта будзе правапіс сучаснай беларускай мовы, – гэта будзе азначаць адыход ад традыцыі, што ляжыць у васьнове агульнанароднай мовы і складае яе адметную асаблівасць»¹²⁹.

С. Станкевіч піша, што ў многіх аўтараў гэтых выказваньняў падаюцца й канкрэтныя прыклады русыфікацыі беларускае мовы.

„Але літаральна ў ніводным выпадку гэтыя чужыя нашай мове элемэнты не называюцца сваім собскім іменем, як русыцызмы. Навет найбольш зыркя і зусім яшчэ ў беларускай мове сырыя русыцызмы абходзяцца навакольнай дарогай, і ў такіх выпадках звычайна, як можна было спасьцерагчы ў прыведзеных цытатах, гаворыцца, што «гэтак не гаворыць народ», гэта «не народнае слова», гэта «канцылярышчына», «кніжная мова», «перакладная мова» й пад. У савецкім лексыконе існуюць тэрміны «палянізмы», «германізмы» й пад., але ня існуе слова «русыцызмы», бо русыцызм не разглядаецца, як чужы ў дадзенай мове элемэнт, але як зьява зусім натуральная й пажаданая, што спрыяе разьвіццю і ўзбагачаньню дадзенае нерасейскае мовы»¹³⁰.

¹²⁸ Тамсама, с. 133, спасылка на: „Літаратура і Мастацтва”, № 8, Мінск, 25 студзеня 1958.

¹²⁹ Тамсама, спасылка на: „Літаратура і Мастацтва”, № 34, Мінск, 27 красавіка 1957.

¹³⁰ Тамсама, с. 134.

Адроджаная на пачатку XIX ст. сучасная беларуская мова разьвівалася на базе заходніх гаворак сярэдняга дыялекту, падобным чынам, як і старабеларуская мова, якая ўжо ў XV ст. сталася мовай літаратурнай і якая разьвівалася на базе паўночна-заходніх гаворак сярэдняга дыялекту¹³¹. Сучасная беларуская мова магла чэрпаць патрэбныя ёй словы й выразы з народнай мовы да пачатку 1930-х гадоў, да пачатку русыфікацыйнага курсу ў СССР. Пачынаючы ад гэтага часу асноўнай крыніцай разьвіцця беларускае мовы сталася выключна мова расейская. Пры гэтым зь беларускай мовы выкідваліся тыя словы й формы, якія былі чужыя расейскай мове. Значыць, русыфікацыйны працэс ахапіў таксама той пэрыяд, калі беларуская мова магла разьвівацца згодна з сваёй народнай плыньню. Русыфікацыя закранула таксама інтэрнацыянальную лексыку, якая была пазычаная беларускай мовай з моваў заходніх і ў якой захоўваліся фанэтычныя й марфалогічныя рысы гэтых моваў. У 30-х гадох пачаў абавязваць прыныць, што іншамовныя словы могуць запазычвацца толькі праз расейскую мову з захаваньнем усіх фанэтычных і марфалогічных прыныцаў расейскае мовы.

„Такім парадкам савецкая моўная палітыка скіраваная на спыненьне адначасна двух раўналежных працэсаў нармальнага й прыроднага разьвіцця беларускае літаратурнае мовы: ейнага базаваньня на беларускай народнай мове й ейнай арыентацыі на Захад у галіне прысвойваньня патрэбных інтэрнацыянальных словаў, прымусяўшы ў першым і другім выпадку арыентавацца вылучна на расейскую мову”¹³².

У сучаснай беларускай моваведзе асаблівы націск кладзецца на распрацоўваньне запасаў свае роднае мовы, як супрацьдзеянне мэханічнаму ўводжанню ў беларускую мову словаў чужых – заўважае часопіс „Навіны зь Беларусі”¹³³, падмацоўваючы гэтае сьцьвярджэньне цытатай з працы Фёдара Янкоўскага *Пытанні культуры мовы*:

„Лексычныя запазычаньні – іншы раз проста неабходнасьць для мовы. Калі ў той ці іншай мове няма слова для абазначэньня пэўнага прадмета ці паняцця, то або ўзьнікае новае слова (на-

¹³¹ Я. Станкевіч, *Доля мовы беларускае (яе вонкашняя гісторыя) у розныя пэрыяды гісторыі Беларусі*, у: „Веда”, № 1 (28), Нью-Ёрк 1954, с. 5.

¹³² Станіслаў Станкевіч, *Русыфікацыя беларускае мовы ў БССР і супраціў русыфікацыйнаму працэсу*, у: „Запісы”, кн. I, Мюнхэн 1962, с. 136-137.

¹³³ *Моўныя запазычаньні*, у: „Навіны зь Беларусі”, № 13 (15), Нью-Ёрк, 31 жніўня 1964, с. 2.

ватвор), або запазычаецца слова з іншай мовы. Але запазычаньно словаў павінны быць рамкі й межы. Увядзеньню ў літаратурную мову запазычаньняў пры наяўнасьці ўжо гатовага слова (вядомага ці ў народна-дыялектнай, ці ў літаратурнай мове) – гэта недаравальная абыякавасьць да роднай мовы, несьведомае ці сьведомае зьбядненьне й прыніжэньне роднай мовы”¹³⁴.

Запазычаньні з расейскае мовы ў слоўнікавым складзе беларускае мовы, паводле падлікаў М. І. Крукоўскага ў працы *Рускі лексічны ўплыў на сучасную беларускую літаратурную мову*¹³⁵, складаюць прыблізна 15-20%, зь якіх каля 13-15% замежнага ды інтэрнацыянальнага паходжаньня і 3-5% – расейскага паходжаньня – паведамляюць на старонках „Польмя” Міхаіл Булахаў і Мікалай Бірыла, а цытуе іх часопіс „Навіны зь Беларусі”¹³⁶.

Гэты часопіс адзначае, што зь вялікай радасьцю быў сустрэты ўсімі, хто любіць роднае слова, новы разьдзел у газэце „Звязда” пад назовам *Хварбы мовы*. Прыводзіцца палеміка мовазнаўцаў Алеся Каўруса й Леаніда Бурака, якая датычыць пашырэньня ў беларускай мове канчатка **-у** для назоўнікаў II скланеньня мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку. Вядома, што канчатак **-у** – гэта зьява старажытная й актуальная сёньня.

„Спробы пашырыць канчатак **-а** ў родным склоне ўжо рабіліся (рэформа 1933 г). Жыцьцё паказала поўную неабгрунтаванасьць такога мерапрыемства. Жывая мова разьвівалася, не мірылася з «гвалтам над рэформай». Вельмі правільна зрабілі аўтары ўдакладненьняў беларускага правапісу ў 1957 годзе, даўшы большую прастору канчатаку **-у** ў родным склоне”¹³⁷.

Усхваляваныя доляй беларускае мовы, 28 дзеячоў культуры БССР¹³⁸ 15 сьнежня 1986 году напісалі ліст Генэральнаму сакратару

¹³⁴ Тамсама, спасылка на: Ф. Янкоўскі, *Пытанні культуры мовы*, Мінск 1961, с. 11.

¹³⁵ М. І. Крукоўскі, *Рускі лексічны ўплыў на сучасную беларускую літаратурную мову*, Мінск 1958.

¹³⁶ *Праэнт „запазычаньняў” з расейскае мовы*, у: „Навіны зь Беларусі”, № 24 (119), Нью-Ёрк, 31 сьнежня 1968, с. 5; спасылка на: М. Булахаў, М. Бірыла, *Запазычаны з рускай мовы*, у: „Польмя”, № 12, Мінск 1968, с. 169.

¹³⁷ *Моўная дыскусія*, у: „Навіны зь Беларусі”, № 17 (40), Нью-Ёрк, 15 верасьня 1965, с. 1; спасылка на: А. Каўрус, *Хварбы мовы*, у: „Звязда”, Мінск, 1 кастрычніка 1965.

¹³⁸ **Содаль В. І.**, член Саюзу Журналістаў СССР, рэдактар тэлечасопіса „Роднае слова” Дзяржтэлерадый БССР; **Мірачыцкі Л. П.**, кандыдат гістарычных навук; **Маркавец В. П.**, член Саюзу Мастакоў СССР, ляўрэат прэміі Ленінскага камсамолу Беларусі; **Каханюўскі Г. А.**, кандыдат гістарычных навук, член Саюзу Письменьнікаў СССР;

Цэнтральнага Камітэту КПСС таварышу Міхаілу Гарбачову. Гэты ліст пераклала з расейскае мовы на беларускую й апублікавала газета „Беларус”¹³⁹.

„Мова – душа народу, найвышэйшае выяўленьне ягонае культурнае самабытнасьці, аснова паўнавартаснага духовага існаваньня. Пакуль жыве родная мова, жыве, мае гістарычную перспектыву і народ. З заняпадам мовы чэзьне, дэградуе культура, народ перастае існаваць як нацыянальны гістарычны арганізм, як бяспэная складовая частка цывілізацыі.

Мова нашага народу прайшла доўгі й складаны шлях разьвіцьця. Былі ў яе пэрыяды і заняпаду і красаваньня. Яна мела статус дзяржаўнае мовы ў вялікай сярэднявечнай дзяржаве, горда прагучала із старонак першае ўсходнеславянскае кнігі, дала сьвету цудоўныя ўзоры беларускае літаратуры.

А цяжкімі часінамі забаранялася ды ўсяляк прыніжалася прыгнятальнікамі – палянізатарамі й русыфікатарамі”¹⁴⁰.

Кулік Я. С., член Саюзу Мастакоў СССР; **Леўка Я. Р.**, член Саюзу Письменьнікаў СССР, кандыдат філялягічных навук; **Рацчынскі А. В.**, член Саюзу Кампазытараў СССР; **Лаўрэль Б. М.**, старшы навуковы супрацоўнік навукова-дасьледніцкага Інстытуту Пэдагогікі Мінісьветы БССР; **Лыч Л. М.**, кандыдат гістарычных навук; **Зайкоўскі Э. М.**, кандыдат гістарычных навук; **Вярніч В. Л.**, кандыдат філялягічных навук; **Талсоў В. С.**, кандыдат гістарычных навук; **Арочка М. М.**, доктар філялягічных навук, вядучы спецыяліст Інстытуту Літаратуры АН БССР, член Саюзу Письменьнікаў СССР; **Разанаў А. С.**, член Саюзу Письменьнікаў СССР; **Шчэмелеў Л. Д.**, народны мастак БССР, ляўрэат Дзяржаўнай прэміі БССР; **Конан У. М.**, доктар філязофскіх навук, вядучы супрацоўнік Інстытуту Філязофіі і Права АН БССР, член Саюзу Письменьнікаў СССР; **Барадулін Р. І.**, член Саюзу Письменьнікаў СССР, ляўрэат Дзяржаўнай прэміі БССР ім. Янкі Купалы і прэміі Ленінскага камсамолу Беларусі; **Панчанка П. Е.**, народны пісьменьнік БССР, ляўрэат дзяржаўных прэміяў СССР і БССР; **Быкаў В. У.**, народны пісьменьнік БССР, ляўрэат Ленінскае прэміі СССР, ляўрэат Дзяржаўнае прэміі СССР, ляўрэат прэміі Ленінскага камсамолу; **Дудараў А. А.**, член Саюзу Письменьнікаў СССР, член Саюзу Тэатральных Дзеячоў СССР, ляўрэат Дзяржаўнай прэміі СССР, ляўрэат прэміі Ленінскага камсамолу; **Адамчык В. У.**, член Саюзу Письменьнікаў СССР, ляўрэат літаратурнай прэміі ім. І. Мележа; **Вітка Васіль**, член Саюзу Письменьнікаў СССР, заслужаны дзеяч культуры БССР, ляўрэат Дзяржаўнай прэміі; **Станюта С. М.**, народная артыстка БССР, ляўрэатка Дзяржаўнай прэміі БССР; **Лужанін Максім**, член Саюзу Письменьнікаў СССР, заслужаны дзеяч культуры БССР, ляўрэат літаратурнай прэміі імя Якуба Коласа; **Агуновіч Э. Л.**, член Саюзу Мастакоў СССР, заслужаны работнік культуры БССР; **Пархоменка В. В.**, заслужаная артыстка БССР, ляўрэат Усесаюзнага конкурсу артыстаў эстрады, дыплямант Сусьветнага конкурсу моладзі й студэнтаў; **Кудравец А. П.**, член Саюзу Письменьнікаў СССР, галоўны рэдактар часопіса „Нёман”; **Брыль Янка**, народны пісьменьнік БССР, ляўрэат Дзяржаўных прэміяў СССР і БССР, ляўрэат літаратурнай прэміі ім. Якуба Коласа.

¹³⁹ Ліст да Гарбачова, у: „Беларус”, № 335, Нью-Ёрк, травень 1987, с. 1, 8.

¹⁴⁰ Тамсама, с. 1.

Аўтары ліста прыводзяць розныя пэрыяды ў разьвіцьці беларускае мовы ў XX стагодзьдзі: беларусізацыю 20-х гадоў, рэпрэсіі ў дачыненні да нацыянальнае інтэлігенцыі ў 30-х гадох ды разбуральны працэс, нанесены апошняй вайною. Аднак, не зважаючы на ўсё гэта, да сярэдзіны 50-х гадоў існавала шырокая сетка школаў у роднай мове. Зь сярэдзіны 50-х гадоў пачалося інтэнсыўнае ліквідаваньне беларускіх школаў у гарадох ды перавод шэрагу пэрыядычных выданьняў у расейскую мову. Беларуская мова была выціснутая амаль з усіх сфэраў грамадзкага жыцьця.

Аўтары ліста заўважаюць, што за апошнія дзесяцігодзьдзі гэты працэс паглыбіўся. Пішучь пра трагічную сытуацыю беларускага школьніцтва й кнігадрукаваньня. Практычна няма ў Беларусі таксама кінэматаграфіі ў роднай мове. З паўтара дзесяткаў тэатраў усяго тры беларускія.

„Беларуская мова як рабочая мова і мова справаводзтва блізу ня ўжываецца ні ў партыйных, ні ў савецкіх, ні ў дзяржаўных органах і ўстановах рэспублікі. (...) Асобаў, якія карыстаюцца роднай мовай, цірэдчас аўтаматычна залічаюць у «нацыяналісты». Дзеля гэтага навет проста пасьлядоўнае карыстаньне беларускай мовай вымагае пэўнае грамадзянскае мужнасьці»¹⁴¹.

Дзеля ратаваньня беларускага народу ад духовага выміраньня аўтары *Ліста да Гарбачова* ўважаюць за неабходнае ўвесці беларускую мову ва ўсе сфэры жыцьця, а асабліва ў адукацыйную сыстэму.

Газэта „Беларус” бачыць недарэчнасьць у тым, што трэба прасіць кіраўнікоў свае краіны стварыць магчымасьці разьвіцьця роднае мовы. Ніякі цывілізаваны народ: ні немцы, ні французы, ні датчане, ні швэды, ні расейцы таксама ня мусяць прасіць сваіх уладаў дапамагчы патлумачыць грамадзтву ролю роднае мовы ў разьвіцьці нацыянальнае культуры, а беларусам „даводзіцца дамагацца ад уладаў «свае» рэспублікі дазволу на «выхаваньне павагі да беларускай мовы нароўні з рускай», пленум дзеля гэтага трэба склікаць, пастановы прыймаць»¹⁴².

25 студзеня 1990 году ў Менску напярэдадні сэсіі Вярхоўнага Савету БССР, на якой разглядаўся праект аб дзяржаўным статусе беларускае мовы, адбыўся масавы мітынг, арганізаваны гарадзкой Радай Таварыства Беларускае Мовы. Было прапанавана прыняць у рэзалюцыі,

¹⁴¹ Тамсама, с. 8.

¹⁴² *Беларушчына й „перабудова”*, у: „Беларус”, № 341, Нью-Ёрк, лістапад 1987, с. 1.

што „мэтанакіраванае пазбаўленьне беларускага народу ягонае мовы было парушэньнем лэнінскіх прынцыпаў нацыянальнае палітыкі, злачынствам супраць чалавецтва ды што камуністычная партыя павінна ня толькі ўзяць на сябе маральную адказнасьць за гэтае злачынства, але й прынародна асудзіць такую ганебную практыку асыміляцыі й генацыду ды што ўрады СССР і БССР павінны знайсці сродкі для адраджэньня беларускай мовы і паляпшэньня моўнай сытуацыі ў рэспубліцы”¹⁴³.

4.6. Суіснаваньне ў Беларусі двух правапісаў

Сёньня суіснуюць два правапісы беларускае мовы: клясычны – тарашкевіца ды зрэфармаваны ў савецкі час – наркамаўка. Газэта „Беларус” паведамляе, як улады Рэспублікі Беларусь хацелі прыцягнуць да адказнасьці „Нашу Ніву”. Рэдакцыі газэты інкрымінавалася парушэньне агульнапрынятых моўных нормаў. Суд зьвярнуўся за дапамогай да беларускіх мовазнаўцаў. Усе запытаныя: член-карэспандэнт Нацыянальнай Акадэміі Навук Аляксандар Булыка, прафэсары Браніслаў Плотнікаў, Павел Сьцяцко, Генадзь Цыхун і загадчык Катэдры Белпэдунівэрсытэту Павел Міхайлаў адказалі, што, як з пункту гледжаньня навуковага, гэтак і юрыдычнага, тарашкевіца не парушае агульнапрынятых нормаў выкарыстоўванай мовы.

„Цяпер незалежніцкія акадэмічныя колы сумесна з практыкамі мовы (прадстаўнікамі беларускага незалежнага друку) павінны праявіць волю і, склікаўшы прадстаўнічы сход, прыняць адзіныя нормы тарашкевіцы, якія стануць падмуркам далейшага, вольнага разьвіцьця нашэ мовы”¹⁴⁴.

„Беларус” адзначае, што, па-першае, ні ў воднай дэмакратычнай краіне ня можа быць мовы пра зьяўленьне закону, якім рэглямэнтаецца мова недзяржаўнага выданьня, а тым больш вызначаецца, якія ўжываць формы словаў; па-другое, тарашкевіца – гэта цэласная сыстэма правапісных і граматычных нормаў, частка зь якіх была скасаваная рэформай 1933 году з мэтай набліжэньня беларускае мовы да расейскае, што прывяло да парушэньня яе цэласнасьці, традыцыі й агульнапрынятых нормаў; па-трэцяе, тарашкевіца ніколі не дазвалялася й не забаранялася, ня згадваецца пра гэта ні ў водным дакумэнце савецкіх часоў. З гэтага можа быць толькі адна выснова:

¹⁴³ Дэманстрацыя ў абарону мовы, у: „Беларус”, № 367, Нью-Ёрк, люты 1990, с. 1.

¹⁴⁴ Дамінік Лось, *Тры „не” беларускіх мовазнаўцаў – лукашызму*, у: „Беларус”, № 457, Нью-Ёрк 1998, с. 1.

„Выкарыстаньне правапісна-граматычнага варыянту беларускай мовы, замацаванага граматыкай Браніслава Тарашкевіча, зьяўляецца матываваным, аб'ектыўным, навукова абгрунтаваным, традыцыйным і не супярэчыць ніводнаму з існых законаў (калі наагул прызнаваць права рэгуляваньня падобных пытанняў юрыдычнымі актамі)“¹⁴⁵.

У ацэнцы газеты „Беларус“, судовы працэс над „Нашай Нівай“ трэба ўспрымаць як суд над беларушчынай, а ня толькі над мяккім знакам.

Гэты працэс заахвоіў газету „Беларус“ прыгадаць гісторыю станаўленьня правапісных нормаў беларускае мовы. Першай працай, у якой ставілася мэта ўрэгуляваць беларускі правапіс, стала *Беларуская граматыка для школ* Б. Тарашкевіча¹⁴⁶, што выйшла ў Вільні ў 1918 годзе. У ёй падсумоўваліся нормы і прынцыпы новай беларускай літаратурнай мовы, якія ўзьніклі ў працэсе практыкі пісьмовай мовы. Чарговыя спробы ўдакладненьня беларускага правапісу зрабілі Язэп Лёсік¹⁴⁷ і Радаслаў Астроўскі¹⁴⁸. У часе беларусізацыі, у 1926 годзе была скліканыя прадстаўнічая міжнародная канфэрэнцыя, на якой абмяркоўваліся складаныя пытаньні правапісу. Многія граматыкі перавыдаваліся: Б. Тарашкевіча – 5 разоў, Я. Лёсіка – 8 разоў. У 1933 годзе камуністычныя ўлады правялі рэформу беларускага правапісу, якая прывяла да зрусыфікаваньня беларускае мовы. Беларусы на эміграцыі не прынялі накінутай Масквою рэформы. Ніводнае выданьне, якое паявілася ў Вольным Сьвеце, не карысталася наркамаўкай. Такім чынам існаваў працяг ужываньня тарашкевіцы. У Беларусі тарашкевіца паявілася зноў у 1980-х гадох. На пачатку 1990-х гадоў нават некаторыя дзяржаўныя выдавецтвы пачалі выпускаць кнігі тарашкевіцаю.

„Пачала высьпяваць патрэба афіцыйнага прызнаньня тарашкевіцы за адзіны варыянт беларускага правапісу. Аднак гэтым

¹⁴⁵ Судзяць беларускую мову, у: „Беларус“, № 456, Нью-Ёрк, жнівень 1998 с. 1.

¹⁴⁶ Браніслаў Тарашкевіч, *Беларуская граматыка для школ*, выд. 1-5, Вільня 1918-1929. У 1943 годзе ў Менску выйшла выд. 6 *Граматыкі* з дапаўненьнямі й зьмена-мі, зробленымі Антонам Адамовічам, Антонам Лёсікам і К. Шкуцькам.

¹⁴⁷ Язэп Лёсік, *Практычная граматыка беларускае мовы*, выд. 1-8, Менск 1921-1929 (1924 – *Беларуская мова. Пачатковая граматыка*, 1925 – *Пачатковая граматыка*, 1926 – *Школьная граматыка беларускае мовы*); *Беларуская мова. Правапіс*, Менск, 1924. (2 выд. 1925 – *Беларускі правапіс*)

¹⁴⁸ Радаслаў Астроўскі, *Беларускі правапіс*, Вільня 1925.

плянам перашкодзіла спраўдзіцца прарасейскае кіраўніцтва краіны”¹⁴⁹.

Зьміцер Саўка заўважае, што і ў Беларусі, і на эміграцыі, тарашкевіца была істотным чынам мадыфікаваная, і на сёньняшні дзень ніводнае выданьне не трымаецца клясычнай тарашкевіцы. У гэтым аўтар бачыць звычайную праяву жыцця:

„Кожная мова разьвіваецца, і зьмены ў мове сьведчаць найперш пра тое, што гэта жывая зьява. Важна толькі, каб гэтае разьвіцьцё было свабодным, натуральным”¹⁵⁰.

Нягледзячы на афіцыйнае непрызнаваньне ў Беларусі клясычнага правапісу беларускае мовы, усё больш мастацкіх твораў і навуковых працаў выдаецца на тарашкевіцы – правапісе, які значна лепш за наркамаўку адлюстроўвае спэцыфіку мовы. Многія грамадзяне Беларусі, у асноўным прадстаўнікі беларускай інтэлігенцыі, асуджаюць рэформу правапісу 1933 году, крытычна ставяцца да замацаваных ёю артаграфічных нормаў, якія адмоўна адбіваюцца на беларускай артаэпіі. Асабліва выразна відаць гэта падчас працы зь дзяцьмі ў пачатковых школах¹⁵¹.

Аляксандар Лукашанец сёньняшняю сытуацыю ацэньвае наступным чынам:

„У значнай ступені зразумелія і часта апраўданія пурыстычных дэрусыфікатарскія памкненьні, на жаль, у колькасных адносінах значна перавысілі разумныя межы, у выніку чаго рэальныя страты для сістэмы беларускай мовы аказаліся больш значнымі ў параўнанні з набыткамі: фактычна было парушана адзінства літаратурных норм на ўсіх узроўнях мовы. Больш таго, адбылася палярызацыя беларускамоўнага грамадства паводле моўных густаў і амбіцый. Фактычна сёння мы сутыкнуліся з сітуацыяй паралельнага існаваньня двух літаратурна-пісьмовых варыянтаў беларускай мовы. Аднак апошняе асабліва небяспечна ва ўмовах двухмоўя, таму што значна зніжае канкурэнтаздольнасьць беларускай мовы ў найбольш важных і ўплывовых сферах гра-

¹⁴⁹ Зьм. Саўка, *Неўрэгуляваныя выпадкі правапісу*, у: „Беларус”, № 456, Нью-Ёрк, жнівень 1998, с. 5.

¹⁵⁰ Тамсама.

¹⁵¹ Nina Barszczewska, *Рэформа 1933 году і стан нацыянальнае мовы ў Беларусі (на падставе лістоў у Беларускаю Рэдакцыю Польскага Радыё)*, у: *Innowacje w językach wschodniosłowiańskich*, II, Zielona Góra 2002, с. 19-26.

мадскага ўжытку, ускладняе яе рэальнае выкарыстанне, асабліва ў сферы школьнага навучання і СМІ¹⁵².

Таму А. Лукашанец уважае, што найважнейшым заданьнем сучаснага разьвіцьця беларускае мовы зьяўляецца неадкладная стабілізацыя літаратурных нормаў, што можа быць дасягнута толькі ў выніку „разумнага кампрамісу паміж прыхільнікамі розных падыходаў да названай праблемы (паміж так званымі рэфарматарамі і традыцыяналістамі)”¹⁵³.

Сёньня са шкадаваньнем трэба аднесьціся да адыходу ад прынятага 26 студзеня 1990 году *Закону Рэспублікі Беларусь „Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь”*, дзе беларуская мова была абвешчаная адзінай дзяржаўнай мовай. Адразу пасьля прыняцьця *Закону* статус беларускае мовы палепшыўся. Як заўважае Ўладзімір Навіцкі¹⁵⁴, у гэтым нарматыўным акце шлях да пераводу на беларускую мову цэлага дзяржаўнага жыцьця прадугледжваўся вельмі плаўны – на авалоданьне беларускай мовай пакідалася больш часу, чым даецца студэнтам на вывучэньне замежнае мовы.

Каб прысьпешыць працэс вяртаньня беларускае мовы й культуры ў нацыянальнае рэчышча, трэба вярнуцца да *Закону аб мовах*, загарантаваць беларускай мове функцыю адзінай дзяржаўнай мовы ў краіне ды стварыць спрыяльныя ўмовы для яе разьвіцьця.

¹⁵² Аляксандр Лукашанец, *Перспектывы разьвіцьця і карыстання беларускай мовай*, у: *Разнастайнасьць моў і культур у кантэксце глабалізацыі*, Мінск 2003, с. 225.

¹⁵³ Тамсама, с. 226.

¹⁵⁴ Уладзімір Навіцкі, *Сучасная моўная палітыка на Беларусі*, у: *Język a tożsamość na pograniczu kultur*, Białystok 2000, с. 57.